կը սորագրէ՝ Ամենախոնարհ հպատակ ծառայ Յովհաննէս նուաստ վարդապետ:

Ապա կայ Մի գլեւ անցեալ պատմութիւն հնագունից, զի եւ ինքեանք ուսան ի հարց իւրեանց: Սիր· Ը· 11:

Էջ 1· Ցառաջաբան· Ըղձալի համօրէն բանեղինաց ճանաչումն ճշմարտութեան ապացուցական սկզբամբք եւ ի ճանաչման անդ բերկրութեան անզուգական իմն զոլ···:

Էջ 3· Հանգամանք արձանագրութեանց եւ նոցունց գաղափարութեան եւ որ այլ ինչ գիտելի: Եւ արդ թերեւս հեչտին իմն թուեցեալ որոց են անփոթք անսխալ վերծանութեամբ գաղափարումն արձանագրաց:

Էջ 11· Պատմութիւն Հաղբատայ ի սկզբանէ չինութեան նորա ցամն Տեառն 1827: Առաջիկայ ճառիս բովանդակութեան գոգչիր իրրու ըստ երից մասանց նկատի նախ ըստ տեղագրութեան եւ որչափութեան բովանդակեալ կալուածոց Հաղրատայ:

Էջ 12· Գլուխ Ա· Անուն Հաղբատայ: Անունս Հաղբատ ի պարսիկ լեզու տառապարանեալ:

Էջ 15· Գլ· Բ· կալուածք Հաղբատայ եւ գանազան տեղիք ի նմա:

Էջ 22· Գլ· Գ· Ջուր եւ օդ Հաղբատայ:

Էջ 29· Գլ· Դ· Բերք Հաղբատայ:

Էջ 34· Գլ· Ե· Գիւղօրայք եւ կալուածք գորս ի վաղ ժամանակս ունէր այս մենաստան եւ գոր այժմ ունի:

Էջ 42· Գլ· Զ· Թէ ո՞յք էին պարոնք Հաղբատայ եւ ղի՞արդ կալան եւ ունի պահբութիւն ի վերայ նորա:

Էջ 51· Գլ· Է· Ս· Նշան աւագ տաճար եւ գաւիթ նորա արեւմտեան կամ ժամատուն:

Էջ 58· Գլ· Ը· Տեղի եւ ժամանակ եւ հեղինակ չինութեան սուրբ Նշան աւագ տաճարին:

Էջ 63· Գլ· Թ· Հիւսիսային եւ արեւելեան գաւիթք սուրբ Նշան աւագ տաճարին եւ որ ի նոսա են խորանք եւ արձանագիրք եւ տապանագիրք:

Էջ 68· Գլ· Ժ· Զանգակատուն Հաղբատայ, Համագասպ, Սբ· Գրիգոր եւ Սբ· Աստուածածին եկեղեցիք եւ այլ հինաւուրց վիմարդեանք:

Էջ 76· Գլ· ԺԱ· Մնացորդ արձանագիրք եւ տապանագիրք որ ի ներքս եւ որ արտաքոյ Ս· Նշան աւագ տաճարին եւ արեւմտեան մեծ գաւթին:

Էջ 83· Գլ· ԺԲ· Եկեղեցիք եւ մատրունք եւ խաչարձանք արտաքոյ մենաստանիս ի սահմանս կալուածոց Հաղբատայ աստ եւ անդ:

Էջ 90· Գլ· ԺԳ· Ծագիկեալ կրօնաւորք Հաղբատայ ընդ գարս գարս գիտութեամբ եւ վարուք քաղաքավարութեան եւ այժմեան միաբանութիւն:

Էջ 98· Գլ· Թեմորայք Հաղբատայ եւ ճոխութիւն ըստ պատուոյ:

Էջ 105· Գլ· ԺԵ· Առաջնորդութիւն Սիմէոնի մինչեւ ցՅովհաննէս երկրորդ:

Էջ 111· Գլ· ԺԶ· Առաջնորդութիւն Գրիգորի առաջնոյ այս է Տուտէորդւոյն մինչեւ ցՅովհաննէս չորրորդ:

Էջ 118· Գլ· ԺԷ· Առաջնորդութիւն Համազասպ եւ այլոց մինչեւ ցԹովմաս:

Էջ 124· Գլ· ԺՐ· Առաջնորդութիւն Գրիգորի Երրորդի:

Էջ 130· Գլ· ԺԹ· Առաջնորդութիւն Զաքարիայ Պահինեան մականուանելոյ եւ Ովհաննէս եւ Աբրահամու:

Էջ 137· Գլ· Ի· Առաջնորդութիւն Իսրայէլի եւ այլոց մինչեւ ցԱստուածատուր:

Էջ 145· Գլ· ԻԱ· Առաջնորդութիւն սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոսի:

Էջ 156 Պրակ առանձին· Միահաղոյն ի մի վայր չարակարգութիւն առաջնորդաց Հաղբատայ:

Էջ 162· Աւարտ պատմութեան Հաղբատայ:

Էջ 163· Յաւելուած· Շարակարգութիւն առաջնորդաց ուխտին Սանահնի հանդերձ արձանագրութեամբ նորին: Ըստ ինքեան պատմագրութեան Հաղբատայ յինչ ինչ տեղիս յիշատակեալ մեր եւ վասն Սանահնի, որպէս եւ յարձանագրաց նորին զոմանս ըստ հարկին պահանջմանն յառաջ բերեալ ի տեղիս տեղիս···:

Յովհ· Ղրիմեցի իր այս գրութեան մէջ ի յայտ կը բերէ պատմագրի մը բոլոր յատկութիւնները: Յարգած է աւանդութիւնը, սակայն անոր երկրպագու չէ եղած: Ուսումնասիրած է պատմագրութիւնները, նկատի առած է ականատես եւ ականջալուր ծերունիներու տեղեկութիւնները, արձանագրութիւններու վրայ խոնարհած՝ ճշմարտութիւնը փնտռած, եւ չանազած արժէքաւոր գործ մը ներկայացնել: Կ'արժէր որ այդ գրութիւնը հրատարակուէր, ինչպէս լոյս ընծայուած է Զալալեանի ճանապարհորդութիւնը: Նիւթականի պակասը արգելք եղած է, ինչպէս Տէր Յովհաննէսի վերոյիշեալ խօսքերէն կարելի է եղրակացնել: Այնոր մէջ եղած արձանագրութիւնները հրատարակած է Բրոսսէ, ինչպէս մեր գրութեան ընթացքին տեսնուեցաւ:

(Շարունակելի:) Հ· Հ· ՕՍԿԵԱՆ

ԵՓՐԱՏԻ ՍՀՄԱՆԱԳԼՈՒԽՈՒ ՊՈՄՊԷՈՍԻ ԹՄՄԱՆԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԵՐԿԲԱՑԻՈՑ ԸՆԹԵՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն:)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք·

Տիգրիսէն եփրատ,
Միջագետաց ուղիները եւ բերդերը:

Գրեթէ բացարձակ է մեր տգիտութիւնն այն պաշտպանողական չինութեանց մասին, որոնք թերեւս կը պատսպարէին Աբգարս գեամն ափերը: Գուցէ մատածուի թէ զուր աշխատանք մըն էր, ամբողջ երկիրն անապատ ըլլալուն[1]: Սակայն Օպպենհայմ[2] այս գեամն վրայ Սաւար կոչուած տեղը[3] կիրկեսիոնէ իրր 40 քիլոմէտր հեռուն, գտած է աւերակներ, որոնք ուղղանկիւն տարածութիւն մը կը ծածկէին հիւսիսէն հարաւ, 150 քայլ լայնութեամբ եւ 150էն մինչեւ 200 քայլ երկայն, մէջտեղն երկայնաձիգ գոգաւորութեամբ մը: Կը կարծենք թէ բանակեալ մըն է· յայժմ տեսանելի ծագած աւերակներն արաբական ժամանակէն կ'երեւան, բայց թերեւս ներքեւը բիւզանդական մ'ալ կայ[4]: Կը փորձուինք գտնել Արքան տեղը, — նոյն գետին վրայ, աւելի խոնարհակողմը — ուր քանի մը փլատակներ թափուած են, նոյնացնել հին Արաբանայի հետ, ուսկից կը ծագէին «Տեղեկ· Ատ·» գրոց «Հեծելեալք աղեղնաւորք բնակք Արաբանեցիք[5]» եւ որ կրնայ յիշեցնել Պաղոմէայ Ակրաբա տեղը[6]:

Գոնէ հարիւր մղոն ճամբայ ընելու է գտնելու համար հին մեծամեծ բնակավայրեր, արեւելեան եւ հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ, եւ անոնք ալ գլխաւորապար պարսկական քաղաքներն են: Ամէնէն հարաւայիններէն է Հատրա քաղաքը, որուն դէմ պարտասեցաւ սպառեցաւ Սեպտիմոս Սեւերոսի զօրութիւնն այն պաշարման ժամանակ, զոր այնպէս հետաքրքրաշարժ պատմած է Հերոդիանոս[7]: Աւերակները, որոնց երբեմն այցելած են Ռոս, Լինսուորթ[8], աւելի վերջերս ալ բաւական ճշդութեամբ նկարագրուեցան[9], այնպէս որ կը նմանինք — անգամ մ'աւելի — չինողութեան կերպի այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին բիւզանդական մեծ ամրամայրերուն հետ: Ընթերցողին պարզապէս կը յանձնարարեմ յիշեալ ուսումնասիրութիւնը, վասն զի Հատրա միայն չատ կարճատեւ ժամանակ մը Երանեան տիրապետութենէն դերծ մնացած է:

Ուրիշ քաղաք մը կղզիացեալ գիրք մ'ունէր, որ իրր երկու դար Հռոմայեցւոց կը պատկանէր, բայց որուն պահպանութիւնն անոնց համար գժբախտաբար չատ գժուարին էր· այսինքն Սինգարա[10]: Երկայն լեռնաշղթայի մը հարաւային գարին վրայ նստած, Աբգարսի խոնարհագոյն ընթացքին մէկ եր-

---

[1] Միւս կողմէ ճիշդ է թէ երկրաչարժները հոս մեծ աւերներ գործած են. Ը գարու ժամանակագիր մը կը յիշէ երկրաչարժ մը, որ կործանեց Խարտպերդի վրայ երեք քաղաքներ· (Assemani, BO, II, p 311): Հասկնալու է անշուշտ գետին վերին ընթացքը կամ անոր օժանդակները:

[2] Oppenheim, Vom Mittelmeer, etc. II., p. 10—11:

[3] Ուրիշները Feden կը գրեն անունը:

[4] Հետախոյզն այս հետքերը հանճարեղօրէն կը նոյնացնէ Ծ'Ապգաձարայի հետ (Պաղոմ· ե, 17, 7): Fischer (անդ) կը հակառակ առանց ընդունելի պատճառի Seeckի կարծիքին, որ զայն կը չեփեթէ Ապատճայի հետ (տես Not. Or. XXXV, 25), ուր ըլլալու էր Գ· Պարթեւական լեգէոնը· Հմմտ· Streck (ի Պաւլի-Վ·, Յաւել· Ա, 112):

[5] Not. XXXVI, 25, հմմտ· Seeck (առ Պաւլի-Վ·), որուն միւս համեմատութիւնները բոնազատիչ չեն:

[6] Պաղոմ· ե, 17, 7:

[7] Հերոդ· Սեպտ· Գ· 9: — Հմմտ· Ռիտտէր, Աչխ· ԺԱ, էջ 461—492· Սահփ· Բիւզանդացի՝ Ատքաւ· Դիոն կաս· Ատքոյսւ:

[8] Ainsworth, Travels, II, p. 166—174:

[9] Ch. Jacquerel, Les ruines de Hatra· (ի Rev. archéolog. 1897, II, p. 343—352· (Ցիշեալ թերթին մէջ սպաւզուած անուան ուղիղ ձեւն է Jacquerez):

[10] Պղին·, Բն· Պմ· ե, 86, Դիոն· կաս· ԿԸ, 22· Սահփ· Բիւզանդացի տմ Σίγγαρα:

© National Library of Armenia

կարաճդման մէջ, Պեռութեան պաշտպանողական չրջափակութենէն դուրս կը մնար եւ կերպով մը թիկունք կը դարձնէր Պեռութեան: Մարկոս Աւրելիոս զայն զգուշութ հոչակեց [11], եւ կ'երեւայ թէ բազմաճեռն պահակապօր մը դեռեզուած էր հոն: Երբ Շապուհ Կոստանդոսի օրով պաշարեց քաղաքը, զայն կը պաշտպանէին երկու լեգէոնները Ա. Փղաւեան եւ Ա. Պարթեւական [12], բազմաթիւ ընկերներով եւ Սասար հեծելազօրով: Սակայն Դ դարուն լեգէոնները միայն նուազաթիւ զօրաքանակ մ'ունէին, եւ պահակազօրը բաւական չեղաւ քաղաքը պահպանելու, որ վերջնականապէս Պարսից ձեռքն ինկաւ: Հռոմէական բանակին մեծագոյն մասը չատ հեռու տեղ մը՝ Մծբին՝ բանակած էր· պաշտպանողներն ընկճուեցան Թշնամւոյն բազմութենէն եւ ջրոյ պակասէն, Սինդարա հիմնելէ քանդուեցաւ [13]:

Կարելի եղած է անոր հետքերը գտնել արդի Նուսդ ընդարձակ քաղաքին մէջ, որ է Սինջար կամ Բելէդ: Հին պարիսպին, որ դրեթէ ամբողջապէս պատուած էր փոսով մը, արտաքին երեսը չինուած էր ուղիղ անկամբ կոփուած վիմաքարերով, իսկ մնացեալ մասը կը բազկանար ամէն տեսակ քարերէ եւ հողէ: Կ'երեւայ թէ մեծ հաստատութեան հետ ունէր նաեւ նշանաւոր բարձրութիւն մը: Քաղաքին յատակագիծը չորեքկողմեան էր, ինչպէս սովորական էր, երբ տեղագրերը չէր սահեր աւելի քմածին ձեւ մ'ընտրելու:

Երբ Հռոմայեցիք Պեռութեան հետ ձուլեցին Ուռհայաստանն ու Միջագետաց հիւսիսային մասը, վերջինս եղաւ, ինչպէս ընական էր, իրենց Պարսից դէմ մղած պայքարներու գլխաւոր ասպարէզը: Սասանեանք չէին կրնար համակերպիլ որ Հռոմայեցիք զայն հանդիսաւ վայելէին, եւ ամէն թագաւորի առեն, կամ չատ քիչ բացառութեամբ, կռիւը կը վերսկէր: Եփրատի եւ Տիգրիսի միջեւ եղած երկրի այս երկայն ու լայն չերտը կը կարուէր երկու իրարմէ քիչ զուգահեռ մեծ պողպատներով, որոնց երկուքն ալ Նինուէի կողմէն (Մուսուլ) կը մեկնէին եւ կու գային կը յանդէին Զեւդմա: Առոնցմէ մին Աբորաս վերին ընթացքին կը հետեւէր, եւ ինչպէս Պեռութենգերեան Տախտակը կը ցուցնէ, կ'անցնէր տեղերէս՝ Ռեսէնա, Կարխա [14] եւ Բատնոս· միւսին գլխաւոր հանգրուանները էին՝ Մծբին, Դարա, Կոստանդիա, Ուռհա:

Առաջինն աւելի կարճ էր, բայց աւելի անապատախառն եւ ոտթակէզ [15]: Մուսուլէն ելլելէն ետքը՝ Զէբէլ-Սինջարի զառիվայրներուն երկայնքին կ'ընթանար, կ'անցնէր Սինդարան, յետոյ արդի Սկեճիյէ գիւղին [16] տեղւոյն վրայէն, եւ Պեռութենգերեան Տախտակի երկու կայաններուս՝ այն է Fons Scabore (Աղբիւր Սկարորի) եւ Lacus Berberaci (Բերբերական լիճ)՝ մէջտեղէն կ'անցնէր այն կամուրջէն, զոր Օպպէնհայմ [17] վերտին գտաւ Էս-Սուփայէ կոչուած տեղը, եւ որ ձգուած էր Դիագդիագ (Diagdiag) գետին վրայ, ասոր խարուր գետին մխանալու կէտին չատ մօտ [18]. յետոյ կը հետեւէր այս վերջին գետիս ընթացքին դէպի Ռաս-էլ-Այն ուղղութեամբ:

Թէ իմ անձնական դիտութիւններս թէ Օպպէնհայմի հետազոտութիւնք յայս մը չեն ներշնչեր թէ պիտի կարենանք երբեք քիչ մ'աւելի ճշդրիտ ծանօթութեան հասնիլ հին Ռեսէնայի [18] նկատմամբ: Սեպտիմոս Սեւերոսէն ի վեր հռոմէական զաղութ եղած [19]

---

[11] Eckhel, D. N. V. III, 519:

[12] Ամմ. Մարկեղ. Բ, 6· Քաղաքն առնուած ըլլայ՝ որովհետեւ նորաչէն աշտարակ մը, որուն չատ դիրքը դեռ թոյ կը, կործանեցաւ եւ պաշարողաց համար մեծ խրամատ մը բացաւ:

[13] Ամմ. Մարկեղ. Բ, 7, 1:

[14] Սախաու՝ կարխա հասնելէ քիչ մը յառաջ եղեսիայէ գալու ատեն, հին ճամբու մը քանի մը հետքեր գտած է, որ իրեն այնպէս երեւցած է թէ ուղղուած էր դէպի Բիրեջիկ կամ Երոպոս (անդ էջ 217): Հաւանօրէն այս այն ճամբան է որուն վրայ կը խօսինք:

[15] Ինչպէս ես ալ անձամբ դիտած եմ՝ Ուռհայաստան հակառութեանց երկիրն է: Թէոդորեզոն կը գրէ հոն «կան մեծամեծ ու բազմամարդ հին քաղաքներ, իսկ երկիրը թէ չատ բազմաբնակ է եւ թէ չատ անջէն ու անապատ» (Թէոդորետ. Պատ. կր., Բ, էջ 1305, հրտ. Migne): Բազմամարդ ոմանխներ ցանուցիր սփռուած են անմշակ տարածութեան մը վրայ: Ընդհանուր առումով հիւսիսային մասն անհամեմատ լաւագոյն է քան հարաւայինը:

[16] Սախաու, էջ 324 եւն: Մի՛լլէր այստեղ կը գնէ Դիշմա վայրը Պտղոմէայ (Ե, 17, 7· Գեւոիեզերեանի Sizinus, Ռաւեն. Աչխ. 89, 9, Sichinus) որ բարդուած է ձեւերով Թիլլազամանա կամ Թիլլազամարա, «Տէղեկ. Աասիճ.» գրոց (XXXV, 9 եւ 24) Ուռհայասանի մէջ: Բայց Սկենիյէ աւելի Մէջագետքի կուսակալութեան մէջն եղած ըլլալու է:

[17] Oppenheim, ի Zeitschr. f. Erdkunde XXXVI, p. 92; Byz. Z. XIV, p. 11.

[18] Նոյն իսկ գետախառնուդքին վրայ, Տէլ-Հէսէֆի կոչուած տեղը, անկեղբարան աւերակներ կան, որոնց մէջ աւերուած թումբեր: Օպպէնհայմի համեմատ (Vom Mittelmeer etc., p. 23 յջ.) այս ըլլալու է Թանիւրիսի կամ Թանիւրիսոն տեղը (°):

[19] Ես միայն աւերակաց դաշտ մը գտայ, անկարելի է ճանչնալ միայն չրջապատը· բայց քաղաքը չատ բնադրձակածաւալ տարածութիւն մը կը բռնէր: Տեղ տեղ երկաթաքարի հատակատարներ, գլխաւորաբար դռներու բարաւորներ· բայց ատոր մարմարեայ սիւներ ամենեւին չկան, զորոնք նշանակած կը Ռիտաէր (Աչխ. ԺԱ, էջ 379) եւ այն ի լրոյ միայն:

[20] Eckhel, D. N. V. III. 515. Mionnet, V. 630. — Պատմիսոյ առաջ որեւէ յիշատակութիւն չկայ:

[21] Հերոդկս, 714, Գիւրդ կիպր. 895: Բայց եղածը չատուկ իմաստով կատուցում չէր, Ուռհայի ժամանակագրութեան ըսածին հակառակ. (Halli-r, p. 102, թիւ 35, տարի 380/381· Մագդաս, էջ 345, հրտկ. Բոնի. կ'ըսէ 383ին):

[22] Not. Or. XXXV, 20· հմմտ. 4, Assemani, BO, I. p. 339:

[23] Պրոկոպ., Շին. Բ, 5, էջ 225:

[24] Այս զօրքերն էին «Միջագետաց դքսին տրամադրութեան ներքեւ», ուսոր գժուարին է Rasaina հետ նոյնացնել Rasin քաղաքը, ուր կայանատրուած էին «Հնծեալք (ազեղնաւորք) Առաջին Ուռհայեցիք» տես Not. XXXV, 22 հմմտ. 11) «Ուռհայաստանի դքսին տրամադրութեան ներքեւ»: Սակայն այս կարծիքն ալ պաշտպանուած է· (տես Böcking, Adnot ad Not. Or., p. 400, 17):

[25] Սահմ. Բիւզանդացի «Ռեսինա քաղաք Աբորաս գետին վրայ». հմմտ. Պրոկոպ., ՊՊ. Բ, 19, 20:

[26] Սակայն պէտք է նաեւ նշանակել թէ այս հատուածին չատ կարեւոր չէր երեւցած հրամատարութեան միութիւնը: Եթէ Ռեսինա Միջագետաց մէջ Թոզունք, այս նահանգին եւ Ուռհայաստանի միջեւ եղած սահմանագիծն այս քաղաքին բոլորովին մօտէն կ'անցնէր· եւ այս սահմանապահ բերդերու չատերը

Ուռհայաստանի դքսին հրամանաց տակն էին:

[27] Պրոկոպ. Շին. Բ, 6, էջ 225:

[28] Արաբացի աչխարհագիրները Dausar կը գրեն, որով ներելի կ'ըլլայ զայն նիկեփորիոնի ճամբուն վրայ դնել· (այս քաղաքս անդին վերջին կայանը): Fränkel, առ Պալի-Վ.:

[29] Օպպէնհայմի տեսած աւերակները (Byz. Z. XIV, 1905, p. 9) այս տեղերս՝ Kasr-el-Banat, Chou-eb-Châr, Kasr-eb-Moucherin, Serdyéchan, Tell-Koumar, ապահովապէս առանց ազերբայ չէն այս խումբին հետ, բայց հոս նոյն իսկ տեղանունութիւնը չենք կրնար զործածել:

[30] Սակայն Seeck Զամարթաի համար համեմատութեան կը բերէ «Վաչա Ա. Եփրատական Մաքսիմա» (Not. Or. XXXV, 33) Ուռհայաստանի մէջ: Պարզ ենթադրութիւն մը:

[31] Անդ· XXXVI (Միջագետք) 28, հմմտ. 17: Նշանակենք թէ «Թեւ առաջին նոր Դիոկղեսեան ի մէջ Թաննուրեայ եւ Հորբայ» (Որբա, 8, Որբա 20) արդէն Ուռհայաստանի մէջ էր, (XXXV, 34):

[32] Ասկէ Օպպէնհայմի խիստ նոյնացումը· (տես վերը):

[33] Մենանդ, 26, ի գէթ de Boor, Excerpt. de legat. gent. p. 469. (= Migne, PGL, CXIII, p. 836 D) Զաքարիա Հռետոր, Թիւ 2, էջ 169—170:

էր եւ Թէոդոսէ (Ա.) Երախտաւորուեցաւ, ինչպէս կը ցուցնէ անոր նոր յորջորջանքը՝ Թէոդոսիոպոլիս՝ զոր այն առեն ստացաւ [20]: Երկու քաղաքացս նոյնութիւնն երաչխաւորած է «Տէղեկ· Աասիճ.» գրքէն, որ ժամանակաւ քիչ մ'անապատագոյն միայն ըլլալով, երկու ձեւերն ալ դես կը զործածէ՝ Resainae sive Theodosiopoli [21]: Միւս կողմանէ Ռեսէնայի դերը միայն երկրորդական էր· անոր պաշտօնն էր «արգիլել Պարսից ասպատակները Միջագետաց վրայ [22]», այն չատ քիչ հաւանական պարագային, երբ Պարսից արքայն՝ եփրատէն կամ Հատրայէն զօրով փոխանակ Տիգրիսի ափանց հետեւելու, ուզէր բռնադար մտնել Ուռհայաստան կաթսայի եւ Դարայի միջեղէնէն: Թէոդոսիոպոլսոյ պահակապօրը, ե դարու սկիզբը, կը կազմէին միայն «Հեծեալք յառաջագեալք Լիւրիկեցիք [23]»: Իրօք ալ քաղաքին ստորոտէն կը քերէր կ'անցնէր վերին Աբորաս գետը [24], խոտորնակ կորով ճամբով մը, բայց անոր եռեւը կը գտնուէր Կոստանդիա [25], որ չատ աւելի նչանաւոր ամրավայր մըն էր եւ չատ աւելի բազմաճեռն պահակապօր ունէր: Յուստինիանոս հանեց Թէոդոսիոպոլիսն այն անխնամ լքմանէն, որու մէջ կը ծիւրէր հնութենէն· նորոգեց չրջապարիսպին մեծ մասը, որ կը սպառնար կործանիլ [26]:

Միւս կողմէ որովհետեւ պէտք էր որ բաւական ընդարձակ պատառ մը վրայ հրամայէր, օժանդակ ուրուած էին անոր բաւական թուով արբանեակներ, զորոնք Պրոկոպիոս համառօտիւ կը կոչէ Թէոդոսիոպոլսոյ չրջակայ բերդերը [27]»: Կը յիշէ Մագդալթոն, որ երկու յարակից մասեր ունէր, յետոյ Բիամիդեոն, Թեմերէս, Բիդամաս, Դասապոն [28], Թիղլա, Փիլաս, Զամարաթաս, կրկին Թանիւրիոս ամուրները, մեծ եւ փոքր [29]: Այս ամէն անուններէն միայն վերջինը [30] կը գտնուի «Տէղեկ· Աասիճ· գրոց մէջ, իրր պահակերոց դնդիս՝ «Հեծեալ աղեղնաւորք քնակք [31]» եւ միայն տեղ մը կը նչանակէ փոխանակ երկուքի: Ուսոր կրնայ մտածուիլ թէ Թաննուրիոսներէն մին ե դարու նորակերտութիւն մըն է, եւ կամ գոնէ յառաջագոյն զինուորական պահակերոց մը չէր: Պրոկոպիոս կը յաւելու թէ Մեծ Թանուրիոս կէտ մըն է, զոր «Թշնամի» Սարակինոսները — այսինքն Պարսից ստորագրեալ եզոդները, — դիւրաւ կրնային առնուլ, երբ անգամ մ'անցնէին Աբորաս գետը [32], ուսկից այնուհետեւ դիւրին էր լեռները (Տէկեկ-զաղ) պատող թանձր անտառները մէջ ցրուելով, անզգալար նեղել բոլոր չրջակայից Հռոմպեցիները: Ցուստինիանոս հոս հայակերտ աչտարակ մը կանգնել տուաւ եւ հոն զետեղեց պահակազունդ մը: Սակայն եւ այնպէս 578ին «Պարսիկները զրաւեցին Թաննուրիոս բերդը, — նոյնութիւնը տարբերուսի տակ չէ, — ուր պահակազօր չկար [33]»:

---

[20] Ոմանք կը կարծեն թէ Թէոդոսիոպոլիս կոչուած է Թէոդոսէ Բ. (408—450) անուամբ, որ Ուռհայաստանի մէջ ամրոցներ շինեց, բայց ասոնք ամենեւին հաստատուն չեն:

[21] Հերոդկս, 714, Գիւրդ կիպր. 895: Բայց եղածը չատուկ իմաստով կատուցում չէր, Ուռհայի ժամանակագրութեան ըսածին հակառակ. (Halli-r, p. 102, թիւ 35, տարի 380/381· Մագդաս, էջ 345, հրտկ. Բոնի. կ'ըսէ 383ին):

[22] Not. Or. XXXV, 20· հմմտ. 4, Assemani, BO, I. p. 339:

[23] Պրոկոպ., Շին. Բ, 5, էջ 225:

[24] Այս զօրքերն էին «Միջագետաց դքսին տրամադրութեան ներքեւ», ուսոր գժուարին է Rasaina հետ նոյնացնել Rasin քաղաքը, ուր կայանատրուած էին «Հնծեալք (ազեղնաւորք) Առաջին Ուռհայեցիք» տես Not. XXXV, 22 հմմտ. 11) «Ուռհայաստանի դքսին տրամադրութեան ներքեւ»: Սակայն այս կարծիքն ալ պաշտպանուած է· (տես Böcking, Adnot ad Not. Or., p. 400, 17):

[25] Սահմ. Բիւզանդացի «Ռեսինա քաղաք Աբորաս գետին վրայ». հմմտ. Պրոկոպ., ՊՊ. Բ, 19, 20:

[26] Սակայն պէտք է նաեւ նշանակել թէ այս հատուածին չատ կարեւոր չէր երեւցած հրամատարութեան միութիւնը: Եթէ Ռեսինա Միջագետաց մէջ Թոզունք, այս նահանգին եւ Ուռհայաստանի միջեւ եղած սահմանագիծն այս քաղաքին բոլորովին մօտէն կ'անցնէր· եւ այս սահմանապահ բերդերու չատերը

[27] Պրոկոպ. Շին. Բ, 6, էջ 225:

[28] Արաբացի աչխարհագիրները Dausar կը գրեն, որով ներելի կ'ըլլայ զայն նիկեփորիոնի ճամբուն վրայ դնել· (այս քաղաքս անդին վերջին կայանը): Fränkel, առ Պալի-Վ.:

[29] Օպպէնհայմի տեսած աւերակները (Byz. Z. XIV, 1905, p. 9) այս տեղերս՝ Kasr-el-Banat, Chou-eb-Châr, Kasr-eb-Moucherin, Serdyéchan, Tell-Koumar, ապահովապէս առանց ազերբայ չէն այս խումբին հետ, բայց հոս նոյն իսկ տեղանունութիւնը չենք կրնար զործածել:

[30] Սակայն Seeck Զամարթաի համար համեմատութեան կը բերէ «Վաչա Ա. Եփրատական Մաքսիմա» (Not. Or. XXXV, 33) Ուռհայաստանի մէջ: Պարզ ենթադրութիւն մը:

[31] Անդ· XXXVI (Միջագետք) 28, հմմտ. 17: Նշանակենք թէ «Թեւ առաջին նոր Դիոկղեսեան ի մէջ Թաննուրեայ եւ Հորբայ» (Որբա, 8, Որբա 20) արդէն Ուռհայաստանի մէջ էր, (XXXV, 34):

[32] Ասկէ Օպպէնհայմի խիստ նոյնացումը· (տես վերը):

[33] Մենանդ, 26, ի գէթ de Boor, Excerpt. de legat. gent. p. 469. (= Migne, PGL, CXIII, p. 836 D) Զաքարիա Հռետոր, Թիւ 2, էջ 169—170:

© National Library of Armenia

Թէոդոսիոպոլիսը չըջապատող բոլոր այս կայեաններն անպարփակ էին, կամ պարզ չըջափակ մ'ունէին, որ ցանկապատի նման անզօր էր: Ցուստինիանոս զանոնք ահարկու դարձուց եւ բացի Պրոկոպիոսի յանուանէ յիշատակածներէն՝ ամրացուց նաեւ «ծնագեալները, կրնանք ըսել ամէնքը[34]»:

Ռեսէնայի անունը պահուած է բառախաղով մը Ռաս-էլ-Այն արդի անուան մէջ· մեզի կ'աւանդուի թէ այս քաղաքը ԺԴ դարուն վերջը Լէնկթիմուրէն աւարի առնուեցաւ[35]. չենք գիտեր թէ կանխաւ ալ կրած էր պաւերազմէն:

Հին ուղեգիրները Ռեսէնայի եւ Կոստանդիայի միջեւ ուղի մը չեն յիշատակեր· սակայն բնական է որ ուղի մը չինուած ըլլար, եւ անոր երկայնութեան մէկ մեծ մասը կրցած են նշանակել[36]:

[34] Ատոնց թուէն կրնան եղած ըլլալ այն երեք տեղերը, զորոնք միայն Գէորգ Կիպրացի կը յիշատակէ (900—902ին), այսինքն՝ Մոնիթիլա, Թերիմաճոն, Մոնիաւգա: Գէորգ Հոֆման կը թելադրէ թէ «Թերիմաջոն» գրուածը թերեւս սրբագրելու է Թէլիմահրոն եւ համեմատելու է Tell-Mahreի հետ. (Հմմտ. հրտ. Գէյգէր, 154—155):

[35] D'Herbelot, Bibl. Orient. III. p. 112:

[36] Ուղեւորութեան յաւատարէս կը քաղեմ. «Կը մեկնինք հիւսիսային արեւմտեան-հիւսիս ուղղութեամբ. քառորդ ժամ եաքը կը նշմարեմ պատ մը, յորմէ մօտ լաւ կէսպով կարուած չորեքկուսի քարերով. յետոյ բաւական չուռով կը հասնինք հոմէական ճամբու մը վրայ, զոր դիւրին է ճանչնալ քարերու անընդհատ գծէ մը (չըջակայ վայրերն այսպիսի բան չունին)· աւտնք միջին մեծութեամբ խճաքարեր են, որ քարայատակի գործածուած են: Եկեր քի վրայ խիտ առ խիտ կեցած են աւերակները, բայց երբեմն անհաւասար անջրպետով հեռու իրարմէ: Ras-el-Aïnէ մեկ ժամ անդին՝ էլ-կիէսա բաւական բարձր հողաբլուրը (tell), որու մասին ինչպէս նաեւ յաջորդայ մասին՝ տեղեկութիւն մը չէր տուած), ծածկուած է քարակոյտով, որուն վարի սահմանը կը յարի բլրագագաթին չըջածրին: Զախ կողմը 3½ ժամ եաքը Kharab-el-Kaher տեղը կան անկեղծարան աւերակներ, որոնց կը համապատասխանին՝ տասը վայրկեան հեռուն՝ աջ կողմի վրայ ուրիշ աւերակներ, որոնց հետ կան խորունկ ջրամբարներ: Իսկ 4 ժամ երեք քառորդ եաքն աւելի նշանաւոր աւերակաց խումբ մը կայ, զոր հովիւները տակաւ քանդած են իրենց ոչխարներու փարախներ չինելու համար. սակայն եւ այնպէս անկիւն մը կը տեսնուի չորեքկուսի աշտարակի մը խարխարմերը եւ բոլորաձեւ գոնէ տասնուերկու հատ չատ ընդարձակ ջամբարներ: Առաջնորդս կ'աւելցնէ թէ ճամբէս 2 ժամ անդին աջ թեւէն վրայ լաւ պահուած գղեակ մը կայ, զոր Kasr-el-Bordj կ'անուանէ. հոն երթալ անկարելի է, ճամբան ապահով չէ: Ամբողջ ճամբան 8 ժամ եաքը՝ նոր աւերակատեղ մը, որ Serk կը կոչուի, բայց այնպէս մութ գիշեր է, որ գրեթէ բան մը չի զանազանուիր: Գարձեալ մէկ ժամ եաքը նոր քարակոյտ մը՝ Tell-Hannéի ծօտ. եւ վերջապէս վիրտուշէհիի (Ouerancher) 20 վայրկեան յառաջ գտնուցիր քարերու վերջին փոքրիկ կուտակութիւնն մը, անտարակոյս քաղաքին ծօտ յառաջապահակերդի մ'աւերակները»:

Եթէ գէպի արեւմուտք հետեւինք Սիւնդարայէն Զեւգմա տանող ճամբուն, կ'անցնինք Հարրանէ, հին Կարխա: Ակնյայտնի է անոր վիճուորական կարեւորութիւնը հետեւեան ժամանակ[37] ամբողջ այս կողմը յաճախ պատերազմի ճակատավայր եղած ըլլալով, ի մասնաւորի այն պատերազմին, որու մէջ կրասոս զարանի մէջ իյնալով կոտորուեցաւ[38]: Զ դարուն Ցուստինիանոս վերանորոգեց ասոր պարիսպները ու նախապարիսպները[39]: Ասոր եր քաղաքէն կ'անցնէր՝ մերժեց ընդունիլ բնակիչներու նուիրաբերած արծաթը, եւ այս ի փոխարէն այն իրաւունքին որ անոնցմէ մեծագոյն մասը քրիստոնէական կրօնը չէր ընդդիմացած[40]. եւ այս է քաղաքիս մասին մեր ամբողջ գիտցածը: Սախաու այցելած է հոս[41] եւ հնութեան նշխարները արդէս չէ գտած: Կարմիր աղիւսներով չինուած բերդն ու չըջապատի պատերն իրեն այնպէս երեւցած են թէ արաբական միջնադարէն ըլլան: Նշանակելի է միայն հիւսիս-արեւմտեան կողմի վիրնաբերդը, 80էն մինչեւ 100 ոտք բարձունք մը, որ անտարակոյս գոյութիւն ունէր նաեւ այն չըջանին որով կը զրաղինք եւ ուսկից ամբողջ միապաղաղ դաշտավայրը կը տեսնուէր:

Ձամբան վերջապէս կ'անցնինք Բատնայէ[42], որ չի նշանակուիր յատուկ կերպով իրր վիճուորական բերդաքաղաք մը, բայց որուն տարեկան ոստանաճառները գոյն խիստ պաշտպանութեան մ'արժանի կ'ընէին: Ուր էր միջնաբերդ մը[43], որուն պահպանութեան անփոյթ գտնուած էին գժբախտաբար, մինչեւ որ Ցուստինիանոս պատուարներու

[37] Նաեւ Մակեդոնացիք կանուխէն հոն գազութ հաստատած էին (Դիոն կաս. Լէ, 5):

[38] Դիոն կաս. Ա, 27—28. Պղինիոս. Բն. Պատ. ե, 86, «Կարխա՝ նշանաւոր կրասոսի պարտութեամբ»: Ամմ. Մարկեղ. ԻԳ, 3, 1, «Կարխա՝ կրասոսին եւ հռոմէական բանակի պարտութեամբ նշանաւոր»:

[39] Պրոկոպ., Շին. Բ, 7, էջ 230:

[40] Նոյն, պպ. Բ, 13, 17:

[41] Սախաու, անդ, էջ 218, հմմտ. յատակագիծ՝ էջ 223:

[42] Հմմտ. Ռէդլինգէ, (էջ 450) հաւաքած բնակերները: Իսկզբ Քարակոյտ Բադանէ նահանգ մը կ'անուանէ: Ցաւէլ՝ Ռիտտէր, ԺԱ, էջ 279 եւն:

[43] «Բերդն որ է Բատնա էր» Պրոկոպ. Շին. Բ, 7, էջ 230): Այս խոստով թերեւս մեկնելու է Պղինիոս ալ (Բն. Պատ. Զ, 30) երբ կը խօսի Զեւգմայի արեւելակողմն եղող քաղաքի մը մասին, որուն անունը չի տար, որ երբեմն ամրացեալ մեծ քաղաք մըն էր, բայց իւր ժամանակը պարզ դղեակ մ'եղած էր:

հղօր գօտի մը տուաւ քաղաքին: Այլեւայլ ժամանակներու մէջ այս երկրէն անցնող ուղեւորներն իրարու համաձայն չեն հին Բատնայի տեղւոյն նկատմամբ[44]. բայց արաբացի աղբիւրները նպաստած են Ռէնդլինգի որոշ կերպով նոյնացնելու զայն արդի (Էսկի)-Սերուջի հետ[45], որ կենդրոնն է հռչակաւոր ոլասխի մը՝ ընդարձակ գորենաչատ չեմարանի մը· քանի մ'ուրիչ հեղինակաց[46] Անթեմուսիա կամ Անթեմուսիա նոյն քաղաքն է[47] անոր մակեդոնական դարձուածին անունով:

Ուղեգրութեանց նշանակած հեռաւորութիւնները մեզի մերձաւոր թիւեր են եւ զանոնք համաձայնցնելու աշխատանքը ի զուր պիտի ըլլայ: Պարթեւական Կորէա կայանն արդի Դէնիզ եւ Կուլուչուկ գիւղերու միջեւ ըլլալու է[48]:

Բաղնա իւր արձակավայրերով մեկտեղ պարփակուած է հսկայածաւալ քառակուսւոյ մը մէջ, — Ռէդլինգի զուգահեռագիծ կոչածը, որուն երկար կողմերը կը կազմէր Եփրատ, եզեսիայէ Զեւգմա տանող գիծը՝ երբորդ կողը, իսկ չորրորդը կը ներկայացնէր Բելիաս՝ Եփրատի օժանդակը, որուն ընթացքին վրայ Պարթեւք կարզալ կանդնած էին կայաններու չարք մը:

Հռոմայեցիք ալ անոնց հետեւեցան. այս հովտին կը հետեւէր ուղեգիծ մը[49], որ Ուռհայէն կը սկսէր· Սախաու չատ անգամ նշմարած է այս քաղաքիս եւ Կարխայի միջեւ[50] այն ուղւոյն քարայատակը կոփածոյ մեծամեծ քարերով[51]: Զոսիմոսէ կ'իմանանք թէ Ցուլիանոս երբ Պարսկաստանի դէմ իւր արշաւանքը կը պատրաստէր եւ Կարխայէ մեկնեցաւ՝ անցաւ այն ամէն պահակերդոցներէն, որոնք անկէ սկսեալ հաստատուած էին մինչեւ Կալլինիկում[52]: Ամմիանոս[53] այս պահակամուրներէն (castra praesidiaria) միայն մին կը յիշէ, այն է՝ Դաւանա[54], աւելցնելով թէ Բելիասի աղբերակաց վրայ էր[55]· բայց ո՞ւր էին եւ ո՞ւր են տասնուհինգ դարերէ ի վեր՝ անապատի ծորձորի (արաբ· վէտ, վատի) աղբիւրները: Թերեւս այս դղեակին ճնշողներն են, զոր Սախաու գտած է Կապայէր կոչուած տեղը, Կարխայի եւ Նիկեփորումի գրեթէ կէս ճամբան[56]: Հողի մէջ խորասուզուած ենթաշինուածները են ասոնք կոփածոյ մեծ քարերով, մինչդեռ չըջակայքը չինուելիան ուրիչ որեւէ նիւթ չի տեսնուիր· լուանգակը միջակ մակերեսով ամբողջուիւն մը կը կազմէր: Քանի որ յատակագիծ չկայ, գժուար է եզրակացութիւն մ'ընել: Ռէդլինգ այն տեղն աւելի հիւսիս գնել կ'ուզէր, իրր 30 քիլոմեար Հարրանի հարաւ-արեւելքը, գէպի Ռաս-էլ-Այն-էլ-խալիլ, ուր Մորից եւ Օպպէնհայմ աւերակներ գտած

[44] Արդեամբ ալ 990ին կործանեցաւ երկրաչարժով մը (Միք. Ասօրի, Ժմնկր., Բրզմ. Chabot, II, p. 437):

[45] Ցետու Սիւնակաց, Ժմնկր. 90՝ «Բատնոյի (այսպէս) պարիսպները, որ ամուր բերդ մըն է Սարուգի չորկայքը, որոնք կործանած ու ճեղքուած էին, վերաշինուեցան եւ վերանորոգուեցան Եւտոքիոսի (Ուռհայի կուսակալին) ձեռքով»: Բատնայէ կ'անցնէր նաեւ Հէլիոպոլսէն եղեսիա տանող նուագ բանուկ ճամբան: Ըստ Փիլէրի՝ Բատնա բլլայ Պոդամեայ (ե, 17, 7) Βαθιάς գրածը:

[46] Իսիսոր., Ա, 245, Պղին. Բն. Պատ. ե, 86, Զ, 118 (Anthemus այսպէս Ստեփ. Բիւզ.)· Տակիտ., Տար. Զ, 41 (զոր Ռէդլինգ յիշած է էջ 453): — Ցաւէլ՝ կարմակալքի գրամները (Eckhel, D. N. V., III, 506. Mionnet, V, p. 592, Suppl. VIII, p. 389):

[47] Ռէդլինգ, անդ, էջ 454, եւն:

[48] Անդ, էջ 456: — Իսկ Դայարա (Daiara, Իսիս. Գեւտինգ.) կամ Թիար, (Thiar, Աչխ.) կայանին տեղը՝ Բատնայի արեւմտեան կողմը կը մնայ անորոշ եւ կ'երեւայ թէ գինուորական նշանակութիւն ունեցած չէր. (Հմմտ. Ռէդլինգ, էջ 449):

[49] Ամմ. Մարկեղ. ԻԳ, 3, 1, «Ուսկից (կարխայէ) Պարսկաստան տանող երկու արքունի պողտաներ կը բաժնուին ձախակողմինը Ադիաբենէնէն ու Տիգրիսէն, աջակողմեանը Ասորեստանէն ու Եփրատէն»: Զոսիմոս, Գ. 12, 3, «Անկից երկու ճամբաներ կը յառաջէին, մին Տիգրիսէ ու Մծբին քաղաքէն կ'անցնէր գուրս կը հանէ Ադիաբենեայ սատրապութենէն, միւսը Եփրատէն ու Կերկեսիոնէն»:

[50] Կարակալլա անցաւ ուղւոյն այս հատուածը (Վարք, 6· Հերոդիանոս, Գ, 3· Դիոն· Կաս· ՀՀ, 5· Զոնար· ԺԲ, 12, էջ 113, հրտ· Բոննի) նոյնպէս ալ՝ Խորով:

[51] Սախաու, էջ 217: — Ես ալ 1901ին այս ճամբան կ'ուղէի բռնել՝ Ռակկայէ մեկնելով· բայց սահպուեցայ հրաժարիլ, ուղեգիծն վրայ գտնուող ցանցառ չրամբարները լեցուած էին աւտկած մարախներով:

[52] Զոսիմոս, Գ, 13, 1, «Կարբայէ գուրս ելլելով եւ մինչանհակալ բերդերէն անցնելով մինչեւ Կալլինիկոն»:

[53] Ամմ. Մարկեղ. ԻԳ, 2, 6:

[54] Շատ հաւանօրէն այս Dauana պէտք չէ չփոթել Պրոկոպեայ Դաբանասի հետ. (Շին. Բ, 4, էջ 222) որովհետեւ վերջինս խնդրոյ ներքեւ եղած տեղը կը գնէ Դարայի եւ Ամիդայ մէջտեղ. (Fränckel, առ Պաւլի-Վ., երկուքը կը զանազանէ իրարմէ): Ձիշդ է անշուշտ թէ Ամմիանոս սովորաբար Պրոկոպիոսէ աւելի ճշգրտութեան է: Ուսած Ամմիանու յիշած դղեակին մէջ բնակած բլլալու են «Ցեղեկ.» գրոց (XXXV, 5, Դաբանա· 17՝ Դանաբա) «Հեծեալ Մաւրիտանեան Լիւրեկեցիէ» Ուռհայաստանի մէջ:

[55] Ամմ. Մարկեղ. ԻԳ, 3, 7՝ «Ուսկից ծագելով Բելիաս գետը եփրատ կը թափուի»: Ասորի եւ արաբ աղբիւրները կը հաստատեն այս տեղեկութիւնը (Ռէդլինգ, էջ 461):

[56] Սախաու, 235՝ Gara-Yer (Սեւ երկիր, Հող) ...որ հին ժամանակի տեղ մը (բե՞րդ մը) կ'երեւայ կը նշանակէ:

© National Library of Armenia

են, յատկապէս ջեմուկները եւ ջրմուղ մը: Բնականաբար այս ամէնը շատ տարակուսական կը մնան:

Ուրիշ աւերակներ ալ նշանակուած են այլեւայլ կէտերու վրայ, որոնք չեն կրնար, նկատելով հեռաւորութեանց չափերը, համաձայնիլ Իսիդորի յիշատակած կայաններու (massiones), օթեւան) եւ ոչ մէկուն հետ. այսինքն Մաճնուորիա Ալբէք, Կոմմիսիմբէլա, Ալագմա, Իճիէ[57]: Միայն այս վերջինս անտարակոյս վնտռելու ենք արդի Ճնէզ (Chnez) տեղը, կարամուքի գետախառնուկի մօտերը, որ գրեթէ միշտ ցամքող գետ մըն է: Միւս կողմէ Կրասոսի պատերազմին մասին Պղուտարքոսի պատմածը կը միաբանի տեղանունութեան հետ[58]:

Ռէգլինգի «զուգահեռագիծ» կոչածին հարաւային կէսը իբր լքեալ ամայի տափաստան մը կը նկարագրէ Սախաու[59], ընդհակառակն Մորից եւ Օպպենհայմ[60] կը հաստատեն թէ երկիրն բերրի է եւ բազմամարդ, եւ թէ բազմաթիւ աւերակներու հանդիպած են: Ես այս երկրի մասին ուղղակի անձնական ծանօթութիւն չունիմ. սակայն կրնամ ըսել թէ աւելի առաջին կարծիքն է որ ինծի նուազ զարմանք կը պատճառէ: Իսկ աւերակներն կը մնան առեղծուածային, վասն զի ոչ մէկ հեղինակ կամ ուղեգիր այս գետափնոյ վրայ ամենադղրդն բնակավայր մը կը յիշէ[61]:

Այժմ կու գանք երկրորդ մեծ պողոտային, որ Մասիոս լերան հարաւային զարբերուն կը հետեւէր:

Եփրատէն սկսեալ առաջին նշանակելի քաղաքն է Ուռհա կամ Եդեսիա (Ուրֆա[62]): Ձեւզմայէ հոս կը հասնուէր երկու ճամբով. մին՝ որ աւելի հարաւային էր, այն ուղին ըլլալու է, զոր Անտանկինայ Ուղեգրութիւնը կը յիշէ[63]. ճամբուն կէսին մօտերը կ'անցնուէր կաւնաբա տեղէն (այժմ Միգհաջա՞ր): Այս անունը կը յիշեցնէ փերեզակաց այն կրպակները, որոնք միշտ կը հաստատուէին բանակեալներու մերձակայքը[64]: Այն տեղ կայանատուրող ղօրապետը (Հեծեալ Դաղմատ Լիւրիկեցիք) կրնար նաեւ իւր ալեկցութիւնը ընդհատել հիւսիսային ուղղյն նպատակրութեանց, որ շատ մօտ էր[65] եւ ուր կը միանար առաջին ուղղյն Bathnae mari կոչուած տեղւոյն քովը. այս տեղւոյն հետ կրնայ նոյնացուիլ Սախաուի հատատած մէկ աւերակավայրը[66]: Իսկ Ուղեգրութեան մէջ նշանակուած միւս կայանը Bammari Canna յորջորջուած, արդի Զարմելիկ[67], տեղւոյն հետ նոյնացնելու թոյլ չեն տար հոն նշանակուած չափերը: Միւս կողմէ Ուռհայէն կարելի է Հերապոլիս երթալ առանց Ձեւզմայէ անցնելու[68] եւ վերջապէս ասկէ կարխա կ'երթցուէր, դէպի Սամոսատ ալ երկրորդական ճամբով մը[69], եւ նոյն իսկ դէպի Ամիդ՝ Սեւերեկի վրայէն: Ձէրնիկ որ վերջին ճամբան բռնած է, Ուռհայէն իբր տաս ժամ հեռուն նշանակած է աշտարակի մը մեծայաղթ աւերակը[70]: Ուստի այս քաղաքին բոլորտիքն ուղիներու ճշմարիտ ցանցակերպ մը ճառագայթաձեւ կը բաժնուէր:

Նկատելով հողաբաժինը, պէտք ենք լքանել այն ակնկալութիւնը թէ կարող պիտի ըլլանք լիակատար գաղափար մը կազմել հռոմէական ու բիւզանդական Ուռհայի մասին: Անշուշտ տակաւին կը գտնուին խոյակներ եւ սիւներ, որոնք յունական հռոմէական նկարագիրը մ'ունին, բայց ասոնք ամէնքն ալ գործածուած են անագանագոյն չինութեանց համար, եւ մէկնաբերդն իր ներկայ վիճակին մէջ, ուր արեւելեան արձանագրութիւնները՝ առանց պատահական ըլլալու երեւոյթի մը՝ ապուցուած են պատերու մէջ, դմեզ արաբական միջին դարուն կը տանի[71]: Եդես-

[57] Պղուտ. կրաս. 25:
[58] Հմմտ. Ռիտտեր, ժ, 1121 եւն:
[59] Սախաու, 227—241:
[60] Zeitschr. f. Erdk. 1901, p. 80:
[61] Հմմտ. Ռէգլինգ, 469, ծն. 2:
[62] Տես Rubens Duval, Hist. politiq., relig. et littér. d'Edesse, (աբառապ. Journ. Asiat. Թերթ), Paris, 1892, այս երկը կ'երեւայ թէ ծանօթ չէ Ռէգլինգի, (459 եւն):
[63] Ուղեգր. Անտ. 191, 2—5, = 65 մղոն:
[64] «Տեղեկ. Ամոհ.» գրոց մէջ կը գտնուի Ganaba կամ Gallaba ձեւով (XXXV, 15 եւ 2):
[65] Ուղեգր. Անտ. 190, 2—5 × 58 մղոն:
[66] Սախաու, 189:
[67] Ռէգլինգ, 447—448:
[68] Տես վարը:
[69] Այս ուղւոյն հետքերը դատ նշանակած եմ, երկարաձիգ տարածութեամբ, մանաւանդ Ուռհայէն 2 կամ 3 ժամ եաքը սկսելով. ճամբուն ալ ու ձախ կողմը մեծամեծ քարերու ուղղագիծ չարք մը պատատ կերպով կը սահմանագծէ զայն. ասոնք երկաթաքարի խճեր են քովէ քով դրուած առանց չաղախի: Ճամբէն դուրս հին չինութեան մը գոյն հետքն անդամ չկայ:
[70] Թերեւս կոստանդիպոլ Սամոսատ տանող ճամբուն խաչաձեւ հատման կէտին վրայ. (Czernik, II. p. 22՝ Իւչքէօյ կամ Իւչկուլէ տեղը):
[71] Սախաու, անդ, էջ 198: — Յատակագիծը տես Ch. Texier եւ R. Popplewel Pulan, L'Architecture byzantine, London, 1864, p. 204: Մեծու-

նիա միշտ մեծ դեր խաղացած է· մակեդոնական գաղութ մ'ըլլալով, ժամանակ մ'առած է անունս՝ Անտիոքիա Կալլիրոյի վրայ[72]: Գ դարուն՝ Թերեւս աւելի առաջ ալ՝ հռոմէական գաղութ մ'եղած էր եւ Ուռհայաստանի մայրաքաղաքը[73]: Ե դարուն սկիզբը հոս կը գտնուէր Արեւելից բանակաթեմին հինգ վիճակագրծարաններէն մին եւ վիճակաց մը[74]: Նորանշան կէտ մըն է որ «Տեղեկ. Ամոհ.» գիրքն ասոր որեւէ պահակազօր կամ զօրանիստ մը չի վերագրեր: Տեղական ժամանակագրութեան համեմատ[75] պարիսպները չորս անգամ կործանած են, 201, 303, 413 եւ 523 տարիներուն: Յուստինոսի տաճն երկրաշարժ մը քանդեց քաղաքը· Յուստինոս վերաշինեց զայն եւ անոր իր անունը տուաւ[76]:

Քիչ մ'եաքն այն սակաւաջուր գետն, որ քաղաքէն կ'անցնի, աճեցաւ այնչափ որ քաղաքն ողողեց եւ ծանր վնասներ պատճառեց[77]: Սկիզբոսի Ջուրերը կը հաւաքուէին խնամքով եւ կ'անցնէին բուն քաղաքէն, հին ջրանցք մը ջուրերն կը բերէր եւ յետոյ դուրս կը հանէր, պատնէշներու մէջէն անցնելէ եաքը: Անձրեւներէն ուղխին յանկարծական յորդալից գեղումը՝ մակոյ եւ ելից տեղերը՝ խորտակեց նախապարիսպն ու յատուկ խմաստով չրջապարիսպը: Յուստինիանոս պարիսպն առաջն անոր նոր գետափոս մը փորել տուաւ: Ուղիսը ուղղակի քաղաք կը մտնէր

[72] Պղինիոս, Բն. Պատ. ե, 86· Մանփ. Բիւզ., Eckhel, D. N. V. III. p. 305. Mionnet, V, p. 37, Թիւ 326 յլ., Suppl. p. 30, Թիւ 157:
[73] Eckhel, III, p. 510. Mionnet, Suppl. VIII, 399, 1:
[74] Տես վերը՝ Մաան բ, գլ· Զ, յօդ· 1:
[75] Hallier, էջ 84, Թ· 1· (Հմմտ. էջ 122, Թ· 88) էջ 93, Թ· 11, էջ 108, Թ· 52, էջ 128, Թ· 90 (Հմմտ. էջ 138, Թ· 106): Անատասի օրով կատարուած չինութիւններու մասին տես Թեսս Սիւնակաց ժիվկը· 53 եւ 88:
[76] Այսինքն՝ Յուստինոպոլիս· Հմմտ. Եւագր· Պատ. Եկեղ· Դ, 8: — Արեւելեան պղիւրներէն պատ կը ցուցնեն քաղաքիս կարեւորութիւնը Դ—Զ դարերու մէջ. չինարարական գործունէութիւնը հոն հսկայական էր, բայց գետնին անհատատութիւնը այս ամէն ճիգերն ապարդիւն ըրաւ· Հմմտ. Anton Baumstark, Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa (ի Oriens Christianus 1904, p. 164—183):
[77] Պրոկոպ· Յած· Պատ· 18, 56:

դահավէժ քարաժայռէ մը, որուն կու գար կը բախէր· այս քարաժայռը կտրեցին խորունկ փորած մը բանալու համար· եւ միւս կողմէ պաշտամայրին վրայ բարձրացուցին թումբ մը մեծամեծ քարերով: Այսպիսով գետին սովորական ընթացքը չարունակեց անցնիլ քաղաքէն առանց վնասելու եւ այնուհետեւ ունէր խոտորանգք մ'ալ սահուն գետայրոյցքի համար: Սախաու ուշադիր չէ եղած այս տեղեկութեանց, զորոնք Պրոկոպիոս կու տայ[78], երբ կ'ուսումնասիրէր Ուռհան իւր ջրերու առատութեան տեսակէտով[79]:

Կրկին չրջապարիսպը պատմած էր, Յուստինիանոս լիովին վերաշինեց զայն եւ աւելի ամարկու ըրաւ: Վերջապէս ըրաւ կարզագրութիւն մը որ բիւզանդական ամրաշինութեան մէջ չատ սովորական է: Միջնաբերդին մակերեսը չէր հասներ դրացի բլուրի մը գագաթին, բնիկներն ալ կանխաւ երբեմն այս բարձունքը ներս առած էին չրջապատին մէջ· բայց անոնց տակը պարիսպը չէր փակեր իրապէս քաղաքին մուտքը· ինքնակալը քանդեց զայն եւ նոր կառոյց, որ բլուրին գագաթէն կը սկսէր եւ յետոյ կ'իջնար գառիվայրէն ու կու գար կը կցուէր քաղաքին պարիսպներուն: Ուռհա այսպէս վերանորոգուելով՝ յաղթականօրէն դիմադրեց 543ի զարհուրելի պաշարման. նախապարիսպը կը պահպանէր հօտերն ու նախիրը, զորոնք հովիւները, երկրին սովորութեան համեմատ, անոր եաեւը պատսպարած էին[80]:

Իբր 50 մղոն դէպի արեւելք[81] երթալով

[78] Պրոկոպ· Շին· Բ, 7, էջ 129:
[79] Սախաու, էջ 195:
[80] Պրոկոպ· Պպ· Բ, 26—27:
[81] Այս ճամբան ըրած եմ ես ալ՝ բայց հակազարձաբար· ապահովագոյն հին ուղեգիծն է՝ որ այսօր ալ կը գործածուի, ի բաց աւելի քանի մը անշան խոտորումներ, որոնք կրնան անտեսուիլ: Ճանապարհի մինչեր 18 ժամ է· աւերակները սխռուած են անկանոն անջրպետներով: Ցուշատետրիս՝ «Մէկուկէս ժամ եաքը կու գայ քրդարնակ Սախոյ գիւղը, մասամբ խրճիթներով՝ որոնք չինուած են երկաթաքարի սալերով, սոսկ կործանած կամ քանդուած բիւզանդական աներկ փոխադրուած կ'երեւան: Վերանչէհրէն 3 ժամ եաքը Զիրաջիր կոչուած տեղը ցամքած ջրամբար մը կայ, ճիշդ գետակի մը մօտը, որ հռոմէական չրջանին անտարակոյս գոյութիւն չունէր կամ ուրիչ տեղ կ'անցնէր: Իսկ ½ ժամ աւելի հեռուն, ալ ափէն 20 կամ 30 վայրկեան անդին, բլուրի մը գագաթին վրայ չինուածքներ, գրեթէ մ'աւերակներ կան՝ ինչպէս ըսին քրդերը· բայց գիշեր կ'ըլլայ եւ կարելի չէ ապանիլ, ուստի անհրաժեշտ հարկ է ճամբան չարունակել: Տակաւին ալ ափին վրայ՝ 7 ժամու ճամբէն եաքը՝ նոր աւերակավայր մը, Gaour-Houré կը կոչուի: Երկու ժամ աւելի հեռուն (ուրեմն 9 ժամ եաքը) երկայն նեղ կոճի մը ծայրը, ուր

© National Library of Armenia

կը հասնուէր Կոստանդիևա կամ աւելի Կոստանդիա [82]: Անուան այս տարբերութիւնն առիթ տուած է հակաճառութեանց· անօգուտ է զանոնք երկրորդել [83]: Կոստանդեան դեաւզած են իրաւամբ հոն, ուր բնութիւնն իսկ յուշուցած էր ամրաքաղաքի մը կարեւորութիւնը, արդի Վերաճշէհիր պիւզաքաղաքին տեղը: Մասիոս, որուն ատորոտէն կ'անցնի Նինուէէն եկող ճամբան, հոս զազաթնային լեռնաղանգուած մը կը զառնայ, այժմ Կարայա–դաղ կոչուած· ճամբան բոլորովին ուղիղ կը չարունակուի դէպի Ուռհա, բայց այն կէսին վրայ, որու մասին է խօսքը, անկէ կ'անջատուի ճիւղաւորութիւն մը, որ Սամոսատ ուղղութեամբ չհասակ Եփրատ կը տանի [84] Կոստանդիա ուղեւոյ այս խաչաձեւ հատման վրայ իչխելու էր: Ուրիշ երկրորդական ճամբայ մը Ռէսհէնա կը տանէր [85]:

Հոս նախնաբար ուրիշ քաղաք մը կար Մահսիմիանուպոլիս կոչուած· երկարաշարժէ մը կործանեցաւ այն, եւ Կոստանդիոս Բ վերաչինեց [86], ուսկից անոր անունը: Ե դարու սկիզբը քաղաքս բազմաճեռն պահակապօրք ունէր: Հոս կը նստէր Ա. Պարթեւական լեգեոնին վերակացուն եւ հոս դեռեզած են բազի զնդէս Հեծեալք Փելիքս–Ոնորեան Լիբերիկեցիք, նաեւ ուրիշ զօրագունդ մը, որու յիշատակութիւնը «Տեղեկ.» գրոց ձեռագրաց մէջ կորսուած է [87]: Պրոկոպիոս կը տեղեկացնէ [88] թէ Կոստանդիա նախ Միջագետաց դքսին նիստն էր, եւ յետոյ ինքնակալը նոյն զօրավարը հաստատեց Դարայի մէջ, — որովհետեւ անոր ներկայութիւնը սահմանագլխին մօտ աւելի կարեւոր էր, — եւ թէ երբ Խոսրովի հետ խաղաղութիւն կնքուեցաւ, զօրավարը կրկին Կոստանդիա կանչուեցաւ:

Յուստինիանու կառավարութեան սկիզբ քաղաքիս պարիսպներն այնչափ ցած էին, որ անզուսպներով կարելի էր անոնց վրայէն անցնիլ, եւ դէշ ալ չինուած էին. «չինութեան նախագիծ մը»· աշտարակները, որ իրարմէ չատ հեռու էին, կը սպառնային կործանիլ· հաղիւ երեք ոտք թանձրութեամբ նախապարիսպին միայն խոնարհազոյն կարպաղիծերը չինուած էին երկանաքարով, ծնացեալը տղմով եւ կակուղ քարով էր: Յուստինիանոս խախտ պարիսպները, աշտարակներու թիւը եւ բարձրութիւնը կրկնապատկեց· իւրաքանչիւրն երեք յարկ եւ զաղանի անդուսիններ ունեցաւ, Կոստանդիա, որու գեաինը զառիվայր է, ջուր չունէր· մէկ մղոն հեռու եղող աղբիւր մը քաղաք բերուեցաւ ջրմուղով [89]:

Պրոկոպիոսի այս հաւաստիքը կը սաուդեն՝ գոնէ Յուստինիանու կատարած զորձին նկատմամբ [90], տակաւին կանգուն չորեքկուսի կոփածոյ լաւ երկաթաքարով հաստատուն պարիսպներուն խարխխները: Բերդին յատակագիծը կանոնաւոր քառակուսի մըն է, երեք կողմն ալ կը բացուի զուռ մը՝ պատրաստուած երկու կոմսէն՝ կիսաբոլորակ երկու աշտարակներով· պարիսպին գծին վրայ զանուող միւս աշտարակները նեցուկ մոյթեր ունին եւ թերեւս Զ զարէն են· ասոնք ալ չորեքկուսի են, նման անկեանց աշտարակներուն, որոնք մեծագոյն ծաւալով են եւ պարիսպներու համեմատութեամբ առ ի չեղ կանգնած են [91]:

Իր աշխարհագրական պայմաններով դիւռատական հող մ'ըլլալու նուազ առհասարակ մեծ ճամբորդներ չեն անցնիր անկից, ինչպէս կ'ընէ Ռիխտհոֆէն, որ 1843ին գրած էր (Աչխ. ժԱ, 279) թէ բոլոր ուղեւորներն ասկէ արագօրէն կ'անցնին· ամենավատագոյն գաւառներէն մին է: Երբ ես ալ 1901ին Կոստանդիայէ կ'անցնէի, ամբողջ երկիրը մեծատարած ապատամբութեան մը մասնուած էր:

[82] Այսպէս Դէմոդ կ'ըսէ· 894, Հերոկդ, 714, 2. Ամմիանոս Մարկեդ· ԺԲ, 9, 1· Սուիդաս, Պրոկոպոս երկու ձեւերն ալ կը գործածէ: Լաւագոյնն ըլլալու է Կոստանդիա, թէպէտ եւ միւս ձեւն ալ չատ գործածական է· (Գելցէր, անդ, էջ 153):

[83] Անոնք կը գտնուին ի գիրս Böcking, Addit. ad Not. Or. p. 400—411:

[84] Ամմ. Մարկեդ· ԺԲ, 7, 9:

[85] Տես վերը ծան. 9:

[86] Մագդաս, ԺԳ, էջ 323, հրատ. Բոնն: Ուռհայի ժամանակագրութեան մէջ (Hallier, էջ 97, թիւ 20) հին անունն է Անթիպատրիս (?) նորը՝ Թելլա, Նոթութեան թուականը 348—349 յ. Ք.:

[87] Not. Or. XXXVI, 22, 24· հմմտ. 7 եւ 9:

[88] Պրոկոպ· ՊՊ· Ա, 22, 3:

[89] Պրոկոպ· Շին· Բ, 5, էջ 224—225:

[90] Նախընթաց ժամանակաց համար պէտք է անոր վատահել:

[91] Humann եւ Puchstein, Nordsyrien, p. 402 յջ.: — Ես անոնց տուած նկարագրութիւնը միայն հաստատել կրնամ:

կիւնը, որ կը տարածուի Մասիոսի հարաւարեւելեան կողմը, այն հովտին սեամբը, որ Թոյլ կու տայ այդ լեռնազանգուածը կտրելով Ամիդ հասնելու: Ազգարնակութեան կենդրոն մըն էր եւ խիտ առ խիտ կանդնած քաղաքներն ամրացուած էին, ինչպէս կը պահանջէր անոնց Սահմանաց մօտ ունեցած դերը [92]: Կրճին մուտքին վրայ թառած էր Մարիդա կամ Մարդ, արդի Մարտինը, որուն միջնաբերդը բոլորովին աւերակ դարձած է [93]: Կը յիշուի իբր սահմանապահ դղեակ կամ ամրոց Կոստանդոսի առեն, ինչպէս նաեւ կը յիշուի Լառն, զոր աւելի դժուարին է նոյնացնել, որ Մարդիայի մօտերն էր [94]: Վարը պիտի վերադառնանք այս հովտին:

Շատ աւելի զարմանալի պիտի երեւար Դարայի տեղւոյն համար եղած ընտրութիւնը [95], եթէ միայն տեղագրութիւնն աչքի առջեւ ունենանք: Երկայնաձիգ՝ բայց նեղ անցքի մը մէջ, որուն ուղղութեան գիծն է հիւսիսային հիւսիս–արեւելքէն դէպի հարաւային հարաւ–արեւմուտք, եւ որուն մէջէն կ'անցնի վտակ մը, կը կանգնին երեք բարձունքներ, որոնց երկուքը բոլորովին կըզգիացեալ են, իսկ երրորդը լերան հետ կապուած է: Ասոնց մին, որ ամենաբարձրն է, իբր 60 մետր, եւ որ բաւական ամուր գիրք մ'ունէր, անտարակոյս միջնաբերդը կը կրէր, թէեւ ճիշդ է թէ սարահարթին փոքր ծաւալին պատճառաւ աւելի նուազ արժէք մ'ունէր: Երրորդ բլուրը, որուն բարձրութիւնը միւս երկուքին բարձրութեան միջինն էր (40—50 մետր) անկախ չէր եւ հարկ պիտի ըլլար անոր կատարին վրայէն անցնիլ ընդհատակ պարիսպը, վասն զի կարելի էր պայն ամբողջովին ներս առնուլ: Դարայ ասով կրկին վտանգի մ'ենթարկուած էր· բոլոր չրջակայ եւ մօտաւոր բարձունքներն կ'իչխէին անոր վրայ, եւ եթէ անդամ մը բռնութեամբ առնուէր արեւելեան դուռը, ուր լիաքայլ կարելի էր դիմել, թշնամին քաղաքին մեծագոյն մասին տէրն եղած կ'ըլլար [96]:

Պատմական հանգամանքները [97] կը մեկնեն այսպիսի ընտրութիւն մը: Մծբին, որուն պիտի հասնինք, Հռոմայեցւոց վերաբերած էր միայն երկու դար, որ ժամանակամիջոցին Պեռութեան ճշմարիտ պատնէշն եղած էր այս սահմանապահին վրայ: Երբ Յովիանոս զայն Պարսից յանձնեց, պէտք էր որ անոր տեղը փոխարինուէր ուրիշով մը՝ հռոմէական հողին վրայ: Թէոդոսի օրով կընքուած զժբախտ զաշինք մը սահմանած էր որ երկու ազգերէն եւ ո'չ մին նոր բերդեր կառուցանէ հասարակայ սահմաններուն առջեւ: Բայց Պարսիկք պաշտպանուած էին Մծբնով· իսկ երենց ոսոխներն անպատսպար էին: Վերջապէս Անաստաս ըմբռնեց այս կէտը, եւ եօթը տարուան զինադադար կընքելէն եառքը, օգտուեցաւ այն պարագայէն որ իւր հակառակորդներն ուրիշ կողմ գրաւած էին Հոնաց դէմ պատերազմելով, եւ չպահեցաւ իր տուած խօսքը, — որ այն ժամանակ առօրեայ սովորութիւն մըն էր, — ընտրեց [98] անկարեւոր ատեն մը, որ սակայն միայն 28 տարի (կամ 3 մղոն) հեռու էր սահմանագլխէն [99], եւ կ'իչխէր իւր բարձրութեամբ Մծբնայ վրայ ալ, որմէ 400—500 մ· աւելի բարձր էր [100]: Անկէ քաղաք մը չինեց իր անունով եւ աճապարեց չրջապատել պարիսպ-

[92] Դժբախտաբար այս գաւառը քիչ ծանօթ է եւ այսօր ալ ճչմարտութեամբ կրնանք ըսել ինչ որ Ռիխտհոֆէն 1843ին գրած էր (Աչխ· ժԱ, 279) թէ բոլոր ուղեւորներն ասկէ արագօրէն կ'անցնին· ամենավատագոյն գաւառներէն մին է: Երբ ես ալ 1901ին Կոստանդիայէ կ'անցնէի, ամբողջ երկիրը մեծատարած ապստամբութեան մը մասնուած էր:

[93] Սախաու, էջ 405՝ «Մարդինի դիրքը սքանչելապէս յարմար է մենակաց ժայռաբերդի մը համար»· տես իրօք ալ Զէրնիկի ծրագիծը (Բ մասն, տետր. Բ)· Դղեակին ծովէն ունեցած բարձրութիւնն է 1190 մետր, քաղաքինը 1057 մ.: Ջրաշատ է, մինչեւ չրջակայքն անջրդի են (անդ, էջ 17)· Թէոփիլ· Սիմոկրատտա կ'անուանէ զայն τὸ Μάρδες (ե, 3, 1)· Հին ուղեւորաց բաւական կատարելի կամ անճչդրիտ տեղեկութեանց մասին տես Ռիտտէր, Աչխ· ժԱ, էջ 385—386, 392:

[94] Ամմ· Մարկեդ· ԺԹ, 9, 4:

[95] Սախաու կու տայ Դարայի յատակագիծը (էջ 398):

[96] Սախաու, 395 եւն: Ուստի Յուստինոս տեղագրական ապահով հայեցուածք մը չէր ցուցնէր երբ կը գրէր (ԼԱ, 5) «Արշակ հիմնեց Դարան· այս տեղն, որ ամէն կողմէ զահավէժ քարաժայռերով չրջապատուած է, պաշտպաններու պէտք չունի· դինքն չրջապատող հողը բաւական բերքի է՝ այնպէս որ առանձինն կրնայ բաւել իր պետութ· վերջապէս բազմաթիւ ազբիւրներ զայն կ'ոռոգեն»:

[97] Հմմտ· Fränkel (Պաւլի–Վ·) հաւաքած բոլոր բնագիրները:

[98] Իւր զօրաց խնդրանքով եւ Ամիդայ եպիսկոպոսին խորհրդովը, ինչպէս կ'ըսէ ասորի ազբիւր մը· (Assemani, BO. II. p. 58):

[99] Պրոկոպ· ՊՊ· Ա, 10, 13 եւն· հմմտ· Ա, 26, 5 եւն· կեսարենոս Ա, էջ 130, հրատ· Բոնն:

[100] Տես Լիւդոսի Դրուատականը (De magistr. III, 47, հրատ· Wünsch) «Անաստաս չատ բան բրաւ Պեռութեան համար, կը բաւէ յիչել իւր կառուցած քաղաքը· Դարա կ'ըսեն բնիկները, մենք՝ Անաստասիոպոլիս: Եթէ Աստուած Պարսից կռկորդը գրած չըլլար զայն, պիտի ամպարձէին Հռոմայեցւոց բոլոր սահմանագլուխ երկիրները գրաւելու:

© National Library of Armenia

ներով (504ին)։ Սասանեանք անդադար բողոքեցին պայմանադրութեանց այս բնաբարման դէմ[101], ուստի Հռոմայեցիք ալ մէկ վախ ունենալով վրիժական փոխարինութիւնէ՝ հապճեպով փութացուցին գործը, քարերը դէզ դասաւորեցին, շաղախը փութով զանգեցին՝ առանց պատշաճ համեմատական չափով կիր խառնելու։ Բայց այդ ամբողջ երկիրն ապառ ենթակայ էր ձմեռը՝ ձիւնարերաց՝ բարձրութեանը պատճառով, իսկ ամառը կիզիչ արեւու. սառնամանիք եւ օդը քայքայեցին աշտարակները. հաղիւ երեսուն տարի վերջը բերդն ի վիճակի էր դիմանալու այն յարձակման, զոր Յուստինիանոս ըմբռնեց թէ վճռական պիտի ըլլար. եթէ Դարա առնուէր, Ուռհայասան կորսուած էր։ Ուստի ձեռնարկեց բազմախուն չինութեանց, զորոնք կը պատմէ Պրոկոպիոս, մանրամասնութեանց անսովոր առատութեամբ մը[102], ամբաչինական աշխատութիւններ եւ ջրաբաշխական ձեռնարկներ։

Նախապարիսպը բաւական էր հոն, ուր կ'ընթանար անհարթ զառիթափներուն վրայէն, արդիւնելով այն կողմերը մանզիլոններ հաստատելը. բայց հարաւային կողմը դաշտավայրին վրայ՝ ամեցուեցաւ անոր բարձրութիւնը եւ առկիւը փորուեցաւ լայն ու խորունկ կիսաբոլորակ փոս մը, որուն երկու ծայրերը կու գային կը յենուին նախապարիսպին։ Փոսին ներքին պատիվայրին վրայ չինուեցաւ զարճալ լանջօրմ մըն ալ, որուն եռեւը պաշարման պարագային Հռոմայեցիք կրնային պահպանութիւն ընել։ Երկու չրջապատ պարիսպներուն մէջ դունըս մեկին մօտը միայն հոզակոյտ մը կար, որ կրնար բան դիպաց թշնամւոյն ապառատառան ըլլալ, ուստի պէտք վեցուցին։

Ներքին մեծ պարիսպը զինուորական կառարելագոծեալ չինուղութեան մը տիպարն եղաւ. Յուստինիանոս պէտք 30 ոտք աւելի բարձրացուց պահելով որմախարխնները, եւ որովհետեւ կարելի չէր զանոնք չափէն աւելի ծանրաբեռնել, նուազեցուց այս յարակից մասին թանձրութիւնը, եւ այսպէսով ազատ մնացած մասին վրայ՝ ճակատի երեսին եռեւը՝ բոլորել տուաւ կամարակապ մը, որ չրջակարձ ճամբու տեղ կը ծառայէր. եւ զոր կամարածածկ չինեցին, պաշտպանողները լանջօրմին վրայէն անցնող ամբաչուդէն վար անգթօթ պահելու համար[103]։ Պարիսպն այսպէս երկու յարկ ունէր եւ պատերազմողաց կրկին չարք. միայն վերին չարքն ենթակայ էր հարուածներու։ Ներքին յարկի հին ժայռիքները նեղցուեցան. ճիշդ այնչափ միայն բացուածք թողուեցաւ, որ թոյլ կու տար ձեռք մը մտցնելու նետ արձակելու համար։ Քանի որ ժամանակ չկար՝ Յուստինիանոս հրաժարեցաւ աշտարակները կործանելէ ու ի հիմանց վերաչինելէ, չատացաւ զանոնք ուղղանկիւն որմապեղ մոյթերով հաստատել, եւ այս ոճը գործածեց նաեւ կքած պարիսպին խարխոն ամրացնելու համար։ Աշտարակներն երեք յարկ էին եւ պինեալ երեք չարք մարտիկներ կը կրէին[104]։ Պրոկոպէս նկարագրութիւնը կարելի եղաւ ստուգել ամենափոքր մանրամասնութեանց մէջ ալ։ Սախաւ յաջողեցաւ գտնել պարիսպներն ու աշտարակները համեմատաբար լաւ պահուած[105]։ Ինչպէս ուրիշ տեղ՝ հոս ալ արտաքին երեսի դրուագը կրաքարային մեծամեծ կոփածոյ վէմերով էր. իսկ պատի բուն մարմինը՝ խիպարով քարալիցք։ Շրջապարիսպին տեսքը չատ ճշդութեամբ գծագրած է Texier[106]։

Յետոյ ինքնակալն ամէն խնամք տարաւ ջուրը բերելու քաղաքը, ադեքսանդրացի մանադէտի մը վարչութեան տակ՝ երկու մեծ ընդունարաններ փորուեցան, որոնց մին՝ չրջապատին եւ նախապարիսպին մէջտեղը։ Գետը որ յառաջ քաղաքէն դուրս էր եւ ասով չատ անգամ թշնամեաց հոն բանակելով մը հասատատելու նպատակ էր, դէպի Դարա դարձուեցաւ խորունկ ջրանցքով մը, որ բացուած էր այնպիսի գահավէժ քարաժայռերու մէջէն որ անկարելի էր հոսանքն

[101] Յետու Սիւնակ· ժամկզբ· էջ 91։
[102] Պրոկոպ· Շէն· Բ, 1, էջ 209 յջ·։
[103] Եւ այս եղաւ անոր վրայ թէրուղիղ կանգնած գրացի բլուրներուն առթած անապահովութեան առջեւն առնելու համար, որչափ կարելի էր։
[104] Պարիսպը 60 ոտք կը բարձրանար եւ աշտարակներուն իւրաքանչիւրը մինչեւ 100 ոտքի կը հասնէր (Պրոկոպ· ՊՊ· Բ, 13, 17)։ Շրջապատ երկու պարիսպներու մէջտեղ իբր յիսուն ոտք անջրպետ մը կար· պաշարման ատեն հօտերու փարախ մ'ըլլալու համար։
[105] Հին տեղագրութեանց մասին տես Թիտէր, Աչխ· ժԱ, 406· գլխաւորաբար Macdonald Kinneir (412) գինուժեանց համեմատ։ Շրջապատն իբր չորս քիլոմէտրի կը հասնէր։
[106] Texier եւ Pullan, անդ, էջ 55—57։ — Տրապիզոն մէջ առջեւը տեսնուածը նախապարիսպն է՝ իւր փոքր աշտարակներով։

ուրիչ կողմ խոտորեցնել, յաւելուածոյ պատնէշի մը հակայ պարիսպը կը պատսպարէր դեռատարոյց յորդմանց ժամանակ։ Այս վերջին չինուածք տեսանելի չեն, բայց չատ ժամանակ էկայ որ տակաւին կը նշմարուէին մեծ աղիւսներով հիւսուած ջրամբարները։ Վերջապէս միջնարերդին ներքը չինուեցան պինուորանոցներ ապատեղով բնակչութիւնը զօրաց օթեւան տալու տադտուկին։

Դարա ունեցաւ իր յառաջապահկերոցները, իւր յաւելուածական յարակից բերդերը։ Սախաւ գտած է 3½ մղոն հեռուն, դէպի արեւմուտք[107], եւ քիչ մը հեռուն դէպի հարաւ–արեւելք՝ երկու ուղղանկիւն ահաւոր դղեակներ։ Երկրորդն[108] իբր 200 մեթր երկայնութեամբ, որ բուն ճակատին առջեւի բերդն ըլլալու է. եւ որ տասնուերկու հաստատեսք բոլորչի աշտարակներ ունէր, ասոնց երկուքը փիչ յառաջ տակաւին կանգուն կը կենային։

Զնայելով ուրեմն իւր քննադատելի դիրքին, այս յօրինուածական չինութեանց պօրութեամբ Դարա իւր դերին բարձրութեան վրայ կանգնած կ'երեւայ Յուստինիանոսի երկրորդ պարսկական պատերազմի առեն։ Մոսթով հրաժարեցաւ անոր պաշարումն աւելի երկարաձգելու. բայց ճչմարիտ է թէ բնակիչներէն անոր ստացած 1000 լիտր արծաթն այս որոշման վրայ աւելի ազդած պիտի ըլլայ քան թէ փորձ դիմադրութիւնը[109]։ Ինքնակալք այս քաղաքին համար միշտ վառ հոգածութիւն մը ցուցուցած են. հռոմէական տիրապետութեան վերջին չորքանիներուն, Փոկասի օրով՝ կարեւոր թուով պահակազօրք մը հոն կայանաւորուած էր եւ հիւպատական մը հրամանատար ունէր[110]։

Քանի մը խօսք ընելու է Մծբնայ մասին ալ[111], թէպէտ եւ չատ կանուխէն կորզուե-

[107] Այս ուղղութեան մէջ կը փնտռէ Դէլիէր Բեբասը, որ կոստանդիայէ 100 մղոն հեռու էր (Ամմ· Մարկեղ· ԺԲ, 7, 9), Թէոփիլ· Սիմոկ·, Բ, 15, 5· Գէորգ կիպր· 935։ Բայց կը կարծեմ թէ այս կարծիքն հիմն է Ամմ· Մարկեղինեայ խօսքին անճիշդ մեկնութիւն մը։ Տես վերը։
[108] Սախաւ, (էջ 393—394) Սէրկէ–խան կը կոչէ գայս· մեւնոյն տեղն է զոր Զէրնիկ (Բ մասն, էջ 16) Բէրգեւիլ–Պասը կը կոչէ եւ Texier կատրա կ'անուանէ (էջ 56)։ Այս մեւնոյն տեղը Դէլիէրի՝ Դիոդորայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած Դ քարտէսը՝ կը նշանակէ Idriphton անունը, չեմ գիտեր ի՞նչ պատճառով։ Տես վերը, ծն· 132։
[109] Պրոկոպ· ՊՊ· անդ։
[110] Թէոփիլ· Սիմոկ· Դ· 6, 1, Գ, 10, 3։
[111] Սեմական ձեւով նախնարար Nisibis, յետոյ Հռոմայեցիք արտասանած ու գրած են Nisibis

յաւ Բիւզանդացւոց ձեռքէն[112]։ Շատ մօտ էր Դարայի, բայց չատ աւելի բազմափոփոխ պատմութիւն մ'ունեցաւ[113]. բայ ասոր բաւական հին է Միւգդոնական Անտիոքի հիմնարկութիւնը, — այս անունը կը կրէր Սելեւկեանց առեն[114]։ Բազմաթիւ դարերու ընթացքին իւր ստացէ ակերը միայն կը փոխէր· Հայք գրաւեցին նոյնը հիմնարկոզաց ձեռքէն· Լուկուլլոս Տիգրանէն աչխարհակալեց նոյնն երկարատեւ պաշարումով մը[115]։ Կրասոսի պարտութենէն ետքը Պարթեւք խլեցին նոյնը Հռոմայեցիներէն· Տրայանոս ետ գրաւեց, բայց ծանօթ է անոր Եփրատէն անդին կատարած ամէն աչխարհակալութեանց բախտը։ Սակայն յետոյ զարձեալ հռոմէական եղաւ եւ գաղութի տիտղոս առաւ Սեպտիմոս Սեւերոսի առեն։ Շապուհ տիրացաւ անոր 242ին, Գորդիանոս Գ զրեթէ անմիջապէս վերստացաւ, Դիոկղետիանոս ու Մաքսիմիանոս տեսնելով թէ ապահովապէս սահմանուած էր թշնամւոյն առաջին յարձակումները կրելու, անոր յառաջապահութեան զերին հարկաւոր աշխատանքներն ի գլուխ հանեցին[116]։ Բայց չենք գիտեր թէ ինչ էին այս աչխատանքները։ Յուլիանոս պատմելով այն պաշարումները, զոր Մծբնին կրեց, բացի այնչափ ուրիչներէ[117], նաեւ Կոստանդիոսի օրով, չի թողուր այս մասին որեւէ կասկած մը։ Ամմ· Մարկեղինոսի կը պարտինք պարզ ակնարկութիւն մը ահարկու պարիսպներուն Մծբնայ, «առանց որոյ անկարելի էր տիրել Արեւելքի մէջ[118]»։ Իսկ արաբացի աչխարհագիրներն ու պատմա-

(Համմ· E. Nestle, ի Berliner philol. Wochenschrift, 1905, 399—400)։
[112] Յետու Սիւնակեաց (Ժամկզբ· 8) միայն արձագանգ կ'ըլլայ բոլորովին կասկածելի աւանդութեան մը, որուն համեմատ Յովհաննու 363ին դաչինքով Մծբինը Պարսից թողուց միայն 120 տարուան համար· բայց երբ այս ժամանակը լրացաւ՝ Պարսք չեն ուզած վերադարձնել։
[113] Տես Ռիտտէր, Աչխ· ԺԱ, 413—438։
[114] Պոլիբիոս, Ե, 51, յաւել Սարաոն, ԺԶ, 1, 23, էջ 747 C· Պղին· Բն· Պատ· Զ, 42։
[115] Այն տաեն արդէն հզօրագոյն բերդերէն մին էր, իւր ապխակակերտ կրկին պարիսպներով, որոնք ահագին թանձրութիւն մ'ունէին, եւ չրջապատուած էին խորունկ փոսով մը· (Համմ· Դիոն· Կաս· Լե, 6)։
[116] Assemani, BO. I. p. 262 «Քամի Եուսեպ 609 (= 298 յ· Ք·) Հռոմայեցիք նորոգեցին Մծբինը»։
[117] Յուլիանոս, Ճառ Ա, 27 եւն· (յամի 338, 346, 350) Համմ· Սէքստ· Ռուփ· Հռո· 27՝ «Մծբին երբեք Պարսիկներէ պաշարուեցաւ· բայց թշնամին պաշարած տաեն աւելի մեծ վնաս կրեց»։
[118] Ամմ· Մարկեղ· Իե, 9։

© National Library of Armenia

բաններէն աւելի գայն չըջապատող անհամար մշակեալ պարտէզներու մասին խօսելով՝ արեւելեան երեւակայութեան սովորական առաւելազանցութեան մէջ կ՚իյնան[119]: Օպպերտ այս պարիսպներուն որեւէ հետք չէր գտած. Սախաու հաղիւ կրցած է նշմարել՝ սիւներու բեկորներու եւ քարակոյտերու, աղիւսներու չըջակուսմանց եւ ամէն տեսակ փլածներու մէջ, որոնք կիսով չափ աւազով ծածկուած էին, քանի մը կոփածոյ քարեր, որոնք հին չըջապարիսպին կղզիացեալ մէկ կտորը կը ցուցնէին[120]:

Կը մնայ այժմ անցնիլ Մասիոսի պատնէշը եւ հետեւիլ Տիգրիսի հովտին: Այն տեղ եղած պահակերոցները մեզի համար յատուկ հետաքրքրութիւն մ՚ունին, վասն զի երկայնաձիգ տարածութեան մը վրայ երկու կողմի ափերը Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ եղան մինչեւ 66 տարի — Գաղղերիոսէ մինչեւ Յովիանոս: Դժբախտաբար գետին մօտը միայն ըստ դիպաց կրնանք տեղ մ՚որոշել այն դոյութիւն ունեցող վինուորական բազմաթիւ կայաններուն: Օրինակի համար, ո՞ւր էր առուղիւ այն «Մաւրաց դղեակը, (castrum Maurorum) զոր Ամմիանոս[121] կը յիշատակէ Մծբնայ, Սինգարայի եւ հնգետասան ամրոցաց հետ, որոնք Յուլիանոս աշխարհի արշաւանքին հետեւութեամբ կործանեցան: Այս հովիտն ուշադրութեամբ հետազօտելու է. անուանակոչութեան առեւելները միայն քանի մը նոյնացումներու առաջ նորդած են[122]:

Սակայն եւ այնպէս անո՛վ ալ չափաւ տարակոյսի տեղիք կը մնայ: Ամմիանոս կը պատմէ թէ Շապուհ 360ին խոհեմութեամբ խուսափեց Մծբնէն՝ յիշելով իւր հոն կրած-

[119] J. Oppert, Expéd. scient. en Mésopotamie, Paris, 1863, I, p. 61:

[120] Անդ, էջ 392. Oppenheim, (Vom Mittelmeer, II, p. 31 էջ·): Այժմ կան միայն անկերպարան աւերակներ, եւ արդի աներան մէջ սիւներու եւ խոյակներու մնացորդներ: Մծբին պրպտուեր եղաւ Մաւրիկ՝ (Տիբերիոսի Բ օրով. (Թէոփ. Սիմոկ. Գ, 16, 1): Դէպի արեւելք գացող ճամբան կ՚անցնէր Diagdiagէ կամուրջով մը, որուն կամարը կեցած էր տակաւին Զէրնիկի ուղեւորութեան ժամանակ (1873ին), բայց արդէն չատ մեծ վտանգի մէջ ջրոյ յորդութեանց առեն. (Բ մաս, էջ 15):

[121] Ամմ. Մարկեղ. Ի, 7, 1—13, «յարմարացոյն գրաւելու, անդ, 11, 6 եւն:

[122] Այս դղեակներէն ոմանք կը յիշէ Գէորգ Կիպրացի եւ որոնց հետքը չենք գտներ ուրիշ յոյն կամ արեւելեան հեղինակներու քով. բայց առանց կարգի կը յիշատակէ, որով անկարելի կ՚ըլլայ անոնց տեղ մը նշանակել:

նները, եւ դէպի ալ խոտորելով՝ դիմեց Բզաւդէի վրայ, որ փենիկէ ալ կը կոչուի. «հզօրագոյն ամրութիւն մը միջին բարձրութեամբ լերան մը վրայ կեցած եւ Տիգրիսի եզերքին կանգնած, եւ ուր տեղը կասկածելի եւ ցած է՝ կրկնապատ պարիսպով պատնէշուած, որուն պաշտպանութեան համար երեք լերդեռներ սահմանուած են, Բ Փղաւեան, Բ Հայկական եւ նոյնպէս Բ Պարթեւական՝ բազմաթիւ Զաւդեան աղեղնաւորներու հետ» եւն[123]: Մոյր հարուած մ՚այնչափ սարսեց պարիսպներն որ աշտարակ մը կործանեցաւ եւ Պարսիկներէն մտան այս խրամատէն: Օպպերտ[124] այս Բզաւդէն կը դնէր արդի Զեզիրէ տեղը, որ ասոր հեղինակներու քով Գոզարդա–Զաբդի կը կ՚ըսուի[125]: Իրօք ալ հոն հին քաղաք մը կայ. յաւօր ալ կը տեսնուին դուռ մը եւ պարիսպներ, որոնք ցայժմ նկարագրուած քաղաքներու նման չինուած են միանդամայն թէ կոփածոյ քարերով եւ թէ՝ քարալիցքով: Միայն թէ Զեզիրէ կղզեայ մը հարթավայրին վրայ է. եւ այս չէ այն վերը յիշուած «բարձր բլրոյ վրայ ամրութիւնը» եւ թերեւս, ինչպէս Օպպերտ ալ ի հարկին կ՚ընդունէր, աւելի լաւագոյն պիտի ըլլայ Բզաւդէն դեռեզել քիչ մ՚աւելի խոնարհակողմը, այն կէտին վրայ, զոր Սախաու[126] Կասր–Դեյլա կը կոչէ, եթէ սակայն այս չնչին դիւղը կրնայ բռնել այն բերդին տեղը, որ այսպիսի կարեւոր ուժով պահակագօրք մ՚ընդունէր: Գերմանացի արեւելագէտն աւելի Ֆիֆիկ տեղն, որ աւելի վերնակողմն է, կը համարի թէ հին փենիկէն ըլլայ[127]:

[123] Ամմ. Մարկեղ. անդ:

[124] Օպպերտ, անդ, էջ 64. այսպէս՝ Fränkel առ Պաւլի–Վ.:

[125] Նոյն արմատը կը գտնենք ամրողջ գաւառին Զաւդէք կամ Ծաւդէք («Զարդիկենէ») անուան մէջ, որուն գլխաւոր տեղն ըլլալու է Բզաւդէ (Բզարդէ): Հմմտ. Մարկեղ. Իշ, 7, 9. Զոսիմ. Գ. 31, 1. Սոզոմեն. Պամ. եկեղ. Բ. 13:

[126] Սախաու, էջ 377:

[127] Այսպէս՝ Ռիտտէր, ԺԱ, էջ 121. Ainsworth (Travels, II, p. 345—357) դիտած է դղեակի մ՚աւերակները, որուն կողերուն վրայ կանգնած էին չորեքկուսի աշտարակներ, եւ իրր 600 քայլ լայն էր եւ 1100 երկայն: Դրացի բլուրներուն վրայ երկու ուրիշ փոքրագոյններ կան, որոնք սակայն աւելի լաւագոյն դիրք ունէին: Ռիտտէր կ՚ըսէ թէ Ամմիանոս գործած նմանեցումը սխալ է. աչքի առնել ունի Բզաւդէն եւ այն վրիպական ենթադրութիւնը կ՚ընէ թէ այն երբեմն փենիկէ կը կոչուէր: Հիմերնա եւ Միւլլէր–Սիմոնիս ալ (անդ, 35—37) կը զանազանեն Բզաւդէն ու փենիկէն: Շարէք (Պաւլի–Վ. յաւել.) կ՚առաջարկէ Բզաւդէն նոյնացնել Զարայի հետ, զոր կը յիշէ Պղուտարքոս, Ղուկուղ. 22 (Զապփի Պաղոմեայ քով, ե, 17, 6), այսպէս Միւլլէր:

Հռոմայեցւոց թողած էր 363ի զաչինքն այն ամէն երկիրներն, որ Դարայէն սկսեալ դէպի հիւսիս ձգուող գծի մը արեւելակողմը կ՚իյնային: Հռոմայեցիք պահեցին նաեւ Դարայէ Ամիդ տանող ճամբան՝ նեղ, դժուարին ու անհարթ հովիտի մը մէջէն, որուն վրայ նոյնպէս կանգնած էին դղեակներու չարք մը: Պրոկոպիոս այս միջնակաց բերդերու քանի մը հասը կ՚երկրորդէ:

Նախ կեփաս· այս չատոնց կարեւոր կայան մըն էր, եւ անչուչա ասոր կը հայի «Տեղեկ·» գրոց մէկ յիշատակութիւնը[128]: Ասոր աղբիւրի մը համեմատ՝ այս ամրավայրը չինած էր Կոստանդիանոս[129]:

Յետոյ — ի միջի այլոց — Սաւրաս[130], Սմարգդիս[131], Լոռն, Հերիփթոն[132], Ատտաբաս[133], Սիփրիոս[134], Ռիպալթաս, Բանասիմէոն[135], Սինաս, Հռասիս, Դարաւնաս[136] եւ այն ամէնքն որ հոն կը գտնուէին ի հնուց[137]»: Ամրողջական անջրպետը հաղիւ 100 մղոն է· ուստի այս դեակները կարգաւ չարուած ըլլալու էին իրարմէ ութական մղոն հեռու, կամ գուցէ աւելի նուազ հեռաւորութեամբ: Բայց ասոնք նախ բերդերու

[128] Not. Or. XXXVI, 30՝ «Վերակացու Բ Պարթեւական լեգէոնին ի կեփա»: Նոյն լեգէոնը յառաջ Բզաւդէ կը դանուէր· բայց Թերեւս Բզաւդէ = կեփա, (տես նախընթաց ծան.):

[129] Socin, ի ZDMG, 1881, p. 239: Ասորերէն կը նշանակէ «վէմ, (քար, ժայռամրոց): Ժամանակ մը Պարսից պետական բանդն էր, ուստի է Պրոկոպիոսի տակաւին տուած յորջորջանքը (ՊՊ. Ա, 5, 7)· հմմտ. Թէոփիլ Սիմոկ· (Գ, 5, 12) որ կ՚անուանէ նաեւ Գիլիկերա բերդ· Դէորգպ կիպր· քով (933)՝ ո. Στέων Κίφας առեղծուածային բանաձեւ մըն է· (հմմտ. Գէյգէր, էջ 163): Ռիտտէր ԺԱ, 81 եւն) զայն Հասանկէֆի մօտ կը դնէ (հաւանօրէն անուան Kef վերջաւորութեան պատճառաւ:

[130] Գէորգ կիպր· 919 ո Τζαβρας (յաւել· 936)· գայս Սոր տեղւոյ հետ նոյնացնելու մասին տես Socin, անդ, էջ 265:

[131] Ռիտտէր, ԺԱ, 82, զայն կը միացնէ Մարդինի (Մարիդ) հետ, գաղափարս ընդունելի է:

[132] Ուղղելու է Ἰδριφθόν քան Գ. Հոֆմանի, ասորական Idribt ձեւին համար· հմմտ. Գէյգէրի, 159՝ հրատարակութիւն Գէորգպ կիպրացւոյ, որ կը գրէ Ῥίφθον (917): Տես վերը ծան. 108:

[133] Ցաւել՝ Պրոկոպ· ՊՊ. Ա, 21, 9· Գ. կիպր· 938 (Գէյգէր 164)· այսօր Ատակ, ձախ ափին վրայ: Նեմփէոս գետի վրայ եղած Մարտիրոսաց–Բաղաբէնի (Պրոկ· ՊՊ. Ա, 21, 5—6) իրր 100 ստատ հեռու էր, ուստի Տիգրիսի չատ մօտ:

[134] Գ. կիպրացւոյ քով (918) Ἴσφριον: Սիփրիոս Ամիդէ իրր 9 մղոն հեռու էր, այսօրէ կաւատ Պատրիկոսի եւ Հիւպատիոսի բիւզանդական զօրադունդը ձախ ձախակեց· (Պրոկոպ· ՊՊ. Ա, 8, 10:

[135] Seeck կը համեմատէ «Տեղեկ·» գրոց Banasam գրածը (XXXV, 6, 18, գունդը՝ «Հեծելազէ յառաջագնաց բնիկք»)· բայց այս վերջինս Ուռհայատանի մէջ էր, ո՛չ թէ Միջագետաց:

[136] Տես վերը· ծան· 54:

[137] Պրոկոպ· Շին· Բ, 4, էջ 222:

մեայն երեւոյթն ունէին, մինչեւ որ Յուստինիանոս անոնց պատկառելի պարիսպներ տուաւ: Նոյն հեղինակը կ՚աւելցնէ թէ լեռան ստորոտը տարածուող դաչտը բերրի է, լի փոքրիկ գիւղերով, բայց ենթակայ աւարտումներու· լինքնակալը մեծամեայ լեռնազագաթին վրայ չինեց «Արքային բերդը[138]», ուր դիւզացիք իրենց ամէնէն թանկագին ինչքը կընային պահել եւ հոն ապաւինիլ՝ երբ թշնամին մերձենար:

Միւս կողմանէ կ՚երեւայ թէ իրապէս այս դղեակներէ ոմանք Տիգրիսի մօտ էին, միւս մասն ալ՝ Մասիոսի վրան: Թէոփիլոս Սիմոկատտա[139] կը նշանակէ Իզալաս լերան կարեւորութիւնը, որ դէպի արեւելք Տիգրիսի վրայ կը նայէր եւ որուն վրայ կ՚իջնէր բերդ մը (անտարակոյս Բզաւդէ)· Ամմիանոս կ՚երեւայ թէ այս անունը կու տայ Մասիոսի արեւելեան մասին, Մարդինի եւ դեռին միջեւ[140]: Հռոմայեցիք 359ին յառաջացան Մծբնի ուղղութեամբ, ուզելով ամրացնել այս քաղաքը եւ տէր մնալ Իզալասի, բայց տեսնելով Թշնամւոյն խարտիները, որ «Մաւրաց դղեակէն», Սիսարայէ եւ սահմանապլիսոյ ուրիշ տեղերէ անցնելով՝ մերձեցած էին նոյնպէս Մծբնի, փախան Ամիդի կողմէն Մայափարիրէի (Meiacarire) վրայէն: Ամմիանոս՝ փախստականոց մէջն էր, կըրցաւ անձամբ ճանչնալ այս երկիրը: Պարսիկ բանակը հետապնդեց «Բեթասէէ տեղն ճամբան դէպի աչ խոտորելով... Հորրէ եւ Մայափարիրէ եւ Քարքա անցնելով իրր թէ դէպի Ամիդ երթալու համար, երբ հռոմէականն դղեակներու մօտ եկաւ, որոնց մին Ռեհաւն, իսկ միւսը Բուսաւն կը կոչէին[141]»: կը յայտորդէ յարակից միջադէպ մը:

Այս պատմութենէն կը հետեւցնենք թէ Բեբաս[142], ինչպէս նաեւ «Մաւրաց–բերդը» եւ Սիսարա[143] Տիգրիսի եւ Մծբնայ միջեւ կը գտնուէին, եւ աւելի վերջնոյն մօտը· Հորրէ, Մայափարիրէ[144] եւ Քարքա[145] կը գտնուէին

[138] Գ. Կիպրացւոյ՝ «Արքունի ամրոց»:

[139] Թէոփ· Սիմոկ· Ա, 13, Բ, 1 եւ 10:

[140] Ամմ. Մարկեղ· ԺԸ, 6, 12: — Չոս էր (անդ, 13) Ամոնդիս բերդը, կամ Ամմոդիոն բերդը (Պրոկոպ· Բ, 1, էջ 213) Ամմոնդիոս (Թէոփ· Սիմոկ· Ե, 4, 4) Amande (Աչխ· Հռաւ· 81, 20) Fränkel, Պաւլի–Վ.:

[141] Ամմ. Մարկեղ· ԺԸ, 10, 1:

[142] Տես վերը ծան. 107:

[143] Տես վերը:

[144] Ամմ. Մարկեղ·՝ (ԺԸ, 6, 16) «Որուն անունը տուած են սառնաջուր աղբիւրներէ» կը համապատասխանէ Գեւտինգ· Տախտակի «Պաղ ջրեր (Aquae

զէպի Ամիդ տանող ամենակարճ ճամբուն վրայ, հետեւաբար զետէն հեռու: Միայն Ռեման եւ Բուսան այս ճամբէն դուրս կը մնային[146], վասն զի միայն խոտորնակ ընթացով մը անոնց կը հասնուէր:

Պարսիկ կարզարիպան զօրավարը 584ին կը խաղար դուպարելու համար Յովհաննէս Արեւելեցի զօրավարին հետ: Վերջինս իւր բանակը դրաւ Մոնոկարտում տեղը Այսումա (Aisuma) լերան վրայ, որ Իլալասի դաշինակէտն էր[147]. ասկէ բազմաթիւ դղեակներու մէջէն անցնելով՝ եկաւ Քարքարոման[148] եւ լսելով թէ կարզարիպան կ'ուզէ Իլալաս ելլել «Մայակարբէրէի ամրութեանց մէջէն», իւր բուն բանակը Մծբին զարձուց, անկէ յաւելեալ ասպատակներ սփռեց, եւ վերադարձաւ պատսպարուելու Իլալասի բարձունքներուն մէջ[149]: Սխմոկատապի այս տեղեկութիւններս չափազանց խառնաշփոթ են եւ չենք կրնար անով նոյնիսկ մերձաւորապէս զետեղել յայն կայաններէն եւ ոչ մին՝ զորոնք կը յիշատակէ: Բայց այնպէս կ'երեւայ թէ ամէնքն ալ Մասիոսի վրայ էին, եւ մեծագոյն մասը նոյն լեռնաշղթային հարաւային եւ արեւելեան բաժնին մէջ:

Միւս կողմանէ կը յիշէ տակաւին ուրիշ տեղեր ալ միշա անորոշ բացատրութիւններով. Հերակղ Իլալաս երթալու ճամբուն վրայ գտաւ դղեակները, յանուանէ Թոմաւնոն. եւ պահակազօր դրաւ ուրիշ երկու դղեակներու մէջ՝ Փատափոն եւ Ալալիսոս[150]: Ամրացեալ այս բանակատեղերը՝ պատերազմի բախտին համաձայն՝ փոխնիփոխն երկու պատերազմողներու ալ կը վերբերէին: Լոռնի մասին դիտենք միայն որ Մարդինի մօտն էր· վասն զի Ամիդէն մեկնող բանբեր մը Մծբին հասաւ Իլալասը կարելով, յիշեալ երկու տեղերուն մէջտեղէն անցնելով[151]:

Սահմանադլխոյ վրայ, — բայց չենք գիտեր ո՛ր կէտին վրայ — կը զանուէր Հռաբդիւմ դղեակը[152]: Միայն ուշ ժամանակ Հռոմայեցւոց վերաբերեցաւ. զայն՝ ինչպէս նաեւ հոն տանող ճամբան ինքնակալ մը՝ որուն անունը Պրոկոպիոս չի տար, փոխանակած ըլլալով Հայաստանի սպիւռքա մէկ զաւառին հետ, զոր Պարսից տուաւ: Միայն մերձաւորապէս կրնանք անոր տեղն որոշել, զինալով որ երկու օրուան ճամբայ հեռու էր Դարայէն դէպի Պարսից երկիրը զացողին համար եւ թէ Սիսաւրանա կամ Սիսաւրա[153], զոր Յուստինիանոս դրաւած էր եւ 3 մղոն հեռու էր Հռաբդիւմէ, մէկ օրուան ճամբայ հեռու կը զտնուէր Մծբինէն[154]: Այս երկերը թէեւ արդաւանդ էր՝ մինչեւ այն աստեն անպատասպար մնացած էր. եւ սակայն Հռաբդիւմ գերազանցօրէն նպաստաւոր դերք մը կը դրաւէր՝ զահավէժ քարաժայռերու վրայ: Առաջին անգամ Յուստինիանոս այս տեղը պարսպապատ ըրաւ, եւ ապառաժը չատ տեղ փորեց՝ անձրեւի ջուրերը պահելու համար:

Սակայն Յովհաննուն զաչինքէն եաքը Վերին-Տիգրիսի կողմը միակ ճշմարիտ քաղաք մը կար՝ Ամիդ[155]: Չի յիշատակուիր թէ ամրացուած ըլլայ Կոստանդիոս Բ. (337—361) կայսերէն առաջ[156], որ այս քաղաքն «որ յառաջ բոլորովին փոքր» էր ճոխացուց աշտարակներով եւ թանձր պարիսպներով եւ դինանոց մը կարգեց հոն: Մշտատեւ հոն կը զտնուէր Ե Պարթեւական լեգէոնը՝ չատ բազմաճեռն բնիկ հեծելազօրու մը հետ, բայց զղալագէս աւելցուեցաւ պահակազօրքը Շապհոյ 359ի պատերազմինատեն[157]: Ամմիանոս երկար նկարագրած է այն պաշարումը, զոր այնատեն կրեց քաղաքը, եւ անոր նկարագրութիւնը չատ լաւ կը յարմարի արդի Դիարբեկիր քաղաքին[158]: Ուրիշ պաշարում մը, որ աւելի ահաւոր էր, տեղի ունեցաւ Անաստասէ տաեն 503ին· պաշարողները քաղաքն առին տորերկրեայ ականով մը· բայց Անաստաս յետոյ Ամիդ վերագրաւեց[159]: Պրոկոպիոս համառօտիւ կ'ատանդէ թէ Յուստինիանոս նորոգեց պարիսպն ու նախապարիսպը, որոնք կը սպառնային կործանիլ[160]: Մանրամասնութիւն մը, որ հնադոյն ժամանակի մը համար կ'ատանդուի, չէր կրնար չհետաքրքրել նաեւ Յուստինիանոսի տաենը· ա՛յս տեսակ մը ջրհոր էր, որ առանց ընդհատման ջուր կը մատակարարէր պահակազօրուն եւ բնակչաց[161]: այն մինչեւ զեռ տին երեսը չհնուած էր: Եւ բնագիրը թոյլ կու տայ հետեւցնելու թէ պաշարատորման նման դրութիւն մը դոյութիւն ունէր զեռ մօտ դտնուող ամէն ամրավայրերու մէջ:

Եթէ Ամդայ միջնաբերդն այժմ միայն փլատակներու կոյտ մըն է, դոնէ հին չըքաղաքի պարիսպները, աշտարակներն ու դռները տակաւին կանգուն կը կենան[162], եւ աւելի կը ցաւինք որ չկայ յատակագիծ մը, զոր տալ փորձելու էին ուղեւորք, որոնք միայն անցած են քաղաքէն կամ այցելած անոր այլեւայլ անկարեւոր յիշատակարանները[163]:

Այս քաղաքը, որ առաւելութիւնն ունէր Տիգրիսի վրայ դտնուելու եւ Եփրատէն հաղիւ երկու օրուան ճամբայ հեռու ըլլալու[164], սահմանուած էր Հայաստանի եւ Միջագետքի հռոմէական երկրաբաժիններն միահաղոյն պաշտպանելու: Տեսանք թէ Դարայի հետ կապուած էր բերդերու չարքով մը· բայց ինքն ալ չրջապատուած էր դղեակներով, որոնք արշաւանաց դէմ առաջին դիմադրութիւնը կ'ընէին եւ անով ժամանակ կու տային դլխաւոր ամրավայրին կազմակերպելու: Պրոկոպիոս, որ յայտնապէս այս կողմն վրայ լաւատեղեակ չէր, կը յայտարարէ թէ չի կրնար այս ամէնուն վրայ ճշդրտութեամբ խօսիլ[165]. միայն ընդհանուր եւ տարտամ կերպով գիտէ թէ Յուստինիանոս յանկարծական արշաւանքէ մ'ապահովեց անոնց ամէնքը, որ նոյն վտանգին ենթակայ էին, անոնց պարիսպները չինուած ըլլալով միայն տեսակ մը կատախառն տրղմով: Երկու հատը միայն կը յիշէ, Ապադնա

frigidae) կոչածին: Թէոփ· Սիմ· Ա, 13, 4· «Տէղեկ·» գրոց մէջ Maiocariri, ուր կը կենար «Վաչա Դպ Վաղերեան Զաւղէից»:

145 Այս նոյնացուցած են Mefana Chartha տեղւոյն հետ, ուր «Տէղեկ·» (XXXVI, 25), կը դնէ «Հեծեալ աղեղնաւորք բնիկք Արաբացիք»· այսչափս կրնայ իմացուիլ: Նոյն տարակոյսը կը յառնէ մէս համեմատութեան համար, զոր մաքերնիս կը բերէ հետեւեալ յիշատակութիւնը «Թէ Բ նոր եգիպտացւոց ի կարթա» (անդ՝ 32): Ցաւել վասը Ծանօթ· 148:

146 Այսպէսով կը մեկնուի թէ պարէնը պահուած թաքցուած էր հոն «երբ յարմարագոյն եւ ապահով ամրութեանց մէջ»· (Ամմ· Մարկեղ· անդ):

147 Թէոփ· Սիմոկ· Ա, 14, 6: Մոնոկարտում այն տեղն Տիբերիոպոլիս կը կոչուէր, անտարակոյս Տիգրիսոսի Բ· կատարած մէկ նորոգութեան պատճառով:

148 Ռիտտէր (ԺԱ, 152) այս տեղը կը միացնէ Պրոկոպիոսի Հռաբդիւմի հետ. եւ Շարէք (Պաւլի-Վ·, Ցաւել· Ա, 283) կ'ենթադրէ թէ Քարքարոման անունը կը նշանակէ միայն «ամրացեալ քաղաք Ռոման· (Ամմիանոսի Ռեմանը) որ գործ մը չունէր Քարքայի հետ, զոր կը յիշէն նոյնպէս Ամմիանոս, Եւագր Զ, 21, նոյն ինքն Թէոփ· Սիմոկ· (Ե, 1, 10, 6, 13, 1) եւ «Տէղեկ·» գիրքը· (տես ծան· 145): Այս կարծիքը հաւանական կ'երեւայ, բայց ո՛չ Ռիտտէրին:

149 Թէոփ· Սիմ· Ա, 13, 3 եւն:

150 Անդ, Բ, 9, 17:

151 Ամմ· Մարկեղ· «Գաղանի ուղարկեց Միջագետաց ընտանի ծանօթական մը, որ Մծբին պիտի մտնէր իպարտս լեռնէն՝ Մարդիղ եւ Լոռնէ, երկու սահմանապահ դղեակներու մէջտեղէն»: Իլալասի ամբողջ այս կողմի մասին հմմտ· Ռիտտէր, Աչխ· ԺԱ, 150 եւն: — Սխմոկատապի յիշած ուրիշ ամրութիւններն — որոնց ամէնքը Տիգրիսի վերին հովտին չըքաղաքն են — հետեւեալներն են՝ Ափումոն, բիւզանդական (Ա, 1, 12, 13· Բ, 9, 4, 9· Գ, 15, 4) Ակբաս եւ Մատզարոն, երկուքն ալ պարսկական (Ա, 12, 1· Բ, 18, 7), Քլոմարոն (Բ, 7, 6· 8, 12) եւ Բէչտպակս (Բ, 18, 7)· հմմտ· Գէորգայ կիպր·· (930) «գիւղ Հրէից»: Նոյնը կարելի է համեմատել «Տէղեկ·» գրոց Sina Judaeorum տեղւոյն հետ (XXXV, 19· հմմտ· 7 «Հեծեալք յառաջացեալք բնիկք» գունդը):

152 Գ· կիպր· 914: Այս դղեակը որ տարբեր է Rhubdium-է (Rappün) կրնայ Տուր-Աբդին ըլլալ: — Պրոկոպ· Շին· Բ, 4, էջ 220:

153 Սիսարա՝ Ամմիանոսի քով, տես վերը· Պրոկոպ· անդ:

154 Պրոկոպ· պպ· Բ, 19, 2: Հմմտ· Ռիտտէր, Աչխ· ԺԱ, 400—401:

155 Հերոկղէս, Ուղեկց· «Կուսակալութիւն Միջագետաց··· քաղաք Ա, Ամիդ»: Հմմտ· Ռիտտէր, Աչխ· ԺԱ, 20—23:

156 Եղեսիոյ ժամանակագրութիւնը կը պատմէ 349ի դէպքը· Hallier, էջ 96, թիւ 19: Assemani BO. I. p. 26, յաւել·՝ 196: Շինութիւնն երկու կամ երեք տարի տեւեց, ըստ Զաք· Հռետորի, Է, 6, էջ 117· հմմտ· Ahrens եւ Krüger, ծանօթ· էջ 343:

157 Ամմ· Մարկեղ· ԺԲ, 9, ԺԹ, 1: Քիչ յետոյ «Տէղեկ·» գիրքը քաղաքին իրը պահակազօր կու տայ միայն (XXXVI, 19—20) այս գունդերը՝ «Հեծեալ Վահանաւորք Լիւրիկեցիք» եւ «Հեծեալ Առաջնորդք Լիւրիկեցիք Առաջինք»: Գիրքս խմբագրուած է միջոցի մը, երբ այս սահմանադլուխէն պետութեան մեծ պատնէշիք մը չկար:

158 Ուրուագիծ մը կու տայ Զէրնիկ (անդ, Տիտ· Բ) որ գարմանալիօրէն կը լուսաբանէ Ամմիանու դրածը (ԺԲ, 8, 1) «Արտեւանի վրայ նստած, միակ նեղ վերելքով մը մատչելի, զոր բլուրները կեղեւները ճմլելու համար չինուած ազօրքներէ խոպոպն կը սեղմէին»:

159 Պրոկոպ· պպ· Ա, 7—9: Հմմտ· նաեւ Յեսու Սիւնեցւոյ ժամկգր·ը եւ Ուռհայի Տարեգիրքը (Hallier, p. 120, թիւ 80):

160 Պրոկոպ· Շին·, Բ, 3, էջ 120:

161 Ամմ· Մարկեղ· ԺԲ, 5, 4· «Պարսպաց հաստային մասին բարձրագոյն կէտին վրայ, որ գետին վրայ կը նայի կար բարձր աշտարակ մը, որուն ներքեւ կը բացուէին սեպ կտրուած ժայռածերպեր, այնպէս որ անհնար էր վար նայիլ առանց գլխու պոյտի· ուսկից սառերկրեայ փորուած կամարներու մէջէն սահճաններով լերան սառոյրն վեր կ'ելլեցուի մինչեւ քաղաքին գետնի երեսը, ուսկից գետն ջուր կ'առնէին գաղտնաբար, ինչպէս այս կողմերու գետին մօտ կանգնած բոլոր ամրութիւններու մէջ նոյները կը տեսնենք ճարտարութեամբ չինուած»: Քաղաքին պարունակածներուն, եւ յատկապէս ջրմուղին մասին տես Զաք· Հռետոր էջ 118, եւ Մարկեղինոս Կոմէս, 518:

162 Սախաու, անդ, 437:

163 Oppert, Expéd. en Mesopot. I. p. 50—57:

164 Երկուքին մէջեւ կը գտնուէր Գէորգ կիպրացւոյ (921) Աբարմիս կամ Աբարնիս, — որու չերմուկներու մասին կը խօսի Ամմիանոս (ԺԲ, 9, 2) — արդի Չերմուկ տեղւոյ մօտը: Հմմտ· Շարէք, Պաւլի-Վ·, Ցաւելուած·

165 Պրոկոպ· Շին· Բ, 4, էջ 223՝ «Դիւրին չէ ամէնքը յանուանէ առուգպոյն նշանակել»: Ամմ· Մարկեղ· ԺԹ, 6, 1, կ'ակնարկէ առանց չտաւերը՝ Շապուհի Ամիդը պաշարելուն առթիւ երբ կը գրէ՝ «Նոյն օրերն ուրիշ ամրութիւններ ալ առնուեցան եւ այրուեցան»· եւ այս դղեակներէն՝ ուր անտարակոյս ապատանած էր ժողովուրդեան մէկ մասը, հազարաւորներ գերի տարուեցան:

© National Library of Armenia

եւ Բիւրթոն (Byrthum)։ Առաջինը չինուած ըլլալու էր իրը Ամղայ չինութեան ժամանակները, վասն զի այն բերդերու չարքին մէջ կեցած է, որոնց պահակը կը տեսնուի «Տեղեկ· Ասահճ.» ըստ գլուխներուն սկիզբը։ Միայն տարօրինակ է որ երկու անգամ կ'երեւայ հոն, Ուռհայաստանի ամրաշէներու եւ Մէջագետայց ամուրներու մէջ[166], ուղղագրական թեթեւ պէսպէսութեամբ, որ ինքնին աննշան է։ Երկու Ապազնա վայրեր եղած ըլլալու են. մին որ Միջագետքի մէջ էր, կը դառնուէր Ամղայ հիւսիսակողմը Հայկական Տաւրոսի մէջ[168]։ Իսկ Բիւրթոն այժմ անգտանելի է[169]։

Ամիդը պաշտպանող ուրիշ բերդ մը կը յիշատակէ Ամմիանոս, երբ կը պատմէ թէ 359ին պաշարման առեն անթիւ բազմութիւն մը՝ Զիադա բերդին առնուելէն եաքը թշնամեաց երկիրը կը տարուէր· հոն՝ Զիադա, որ ընդարձակ ամրագոյն տեղ մըն էր, տասը տասա չրջապատի ընդարձակութեամբ[171] իրը փախստական խուռներամ դիմած էր ամբոխը։ Բայս այս արդէն Մեծայ Հայոց երկրին մէջ էր։

Վերջապէս այս բաւական խառնակ թուարկութեան մէջ դիւնուրական չինուածներու, որոնք պարսկական սահմանապուլը պաշտպանելու կ'ալեկոծէին, կը յիշէ Պրոկոպիոս դեռ Բարաս դղեակը[172] Ամղայ յարակից երու չարքին մէջ։ Ի զուր պիտի ըլլար ասոր ճիշդ դիրքը փնտռել՝ մեզի տեղեկութեամբ թէ սեպաբերձ լերան մը գագաթը կը դառնար եւ թէ Յուստինիանոս անոր ջուր բերաւ, որ յառաջ կը պակսէր, պարիսպներու ներսէն փորել տալով ջրանցք մը՝ մինչեւ մեթամակայ ապրիւր մը, որուն ջուրն հոն սկսաւ թափուիլ։

(Շարունակելի։) Թարգմ. Հ· Ց· ՏԱՇԵԱՆ

---

166 Not. Or. XXXV, 15 եւ XXXVI, 8։

167 Ուռհայաստանի մէջ եղածին մասին տես վերը Ծան· 4։

168 Հմմտ. Ruge առ Պաւլի-Վ·, Շարէք, անդ, Յաւել· Ա, էջ 98—99։

169 Զննք կրնար ասոր հետ համեմատել եփրատի եզերքն եղած Բիւրթա (Birtha) տեղը, զոր Պողոմէոս (ե, 18) կը յիշէ եւ զոր Ֆիլիբ կ'ուզէր Մոզլա կղզիին քիչ մը խոնարհագոյն գետեղել, ուր Chesney քանի մ'աւերակները տեսած էր (Ռակկայի եւ Հալէբիյէի մէջտեղ)։ Հմմտ. Յես· Սիւնեաց, Ժամկզր· 93՝ «Երանելին Սարգիս, եպիսկոպոս Բիբթա՝ միջնաբերդին, որ մեր երկրին մէջ եփրատայ եզերքը կանգնած է, սկսաւ չինել նաեւ իւր քաղաքին պատ-նէ չներքը»։ D. H. Müller (Birtha, Պաւլի-Վ·) — երկու Բիբբա անունով տեղ կը նշանակէ եփրատի վրայ· մին Ուռհայաստանի մէջ (Հերոկղ· 715, 2)՝ որ նոյն ըլլալու է Բիբթա բերդին հետ, (յիշուած Գ· կիպրացւոյ կողմէ (891)· հմմտ· Թեբեւս Թեւ առաջին վիճակագրեալ Տովին (այսպէս) ընդդէմ Բիմբա, Not. XXXV, 28։ Միւսը կը գտնուէր անապատ Աբրիդ մէջ, որ Deir ըլլալու է· բառս կը նշանակէ բերդ, ուսաի չատ անգամ կրնար գործածուիլ։

170 Իրր 1800 մեթր։

171 Ամմ. Մարկեղ· ԻԹ, 61։

172 Հռուենայի Աչխարհագիրը (79, 10) կը յիշէ ուրիշ Բարա մ'ալ (Bara) Մծբնայ եւ Ուռհայի միջեւ։

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑԻ ՓՐՈՆՍԵՐԷՆ ԹԷՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՈՒՐՋ[1]

Հ· Մ· Տալլոն կ'ընծայէ գիտական աշխարհին ուսումնասիրութիւն մը «Գիրք Թղթոց»ի վեց կտորներուն հայող եւ այն ասոր առաջին հինգ կտորները — Պրոկղ Պաթրիարքի եւ Ակակ Մելիտինէի եպիսկոպոսին Հայոց ղրած Թղթերն եւ ասոնց պատասխաններն էջ (1—21) եւ է· կտորը՝ «Երանելւոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՔրիստէն եւ կամ մի բնութիւն» աստուածաբանական ղրութիւն մը (էջ 29—40)· յայս վեց կտորներն ալ քննական ծանօթութիւններով Ֆրանսերէնի թարգմանուած է։ Վերջին կտորի թարգմանութիւնը նորութիւն մըն է օտարազգի հայագէտներու համար, մինչ առաջիններէն ծանօթ էին արդէն զերմաներէն եւ լատիներէն թարգմանութեամբ բացի Պրոկղի Թղթէն, որուն յունարէն բնագիրը մեզի հասած է։ Ասով չենք ուզեր ըսել թէ ներկայ ուսումնասիրութիւնն անարժէք աշխատանք մըն է։ Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ունի անտարակոյս իր որոշ նշանակութիւնը· Պրոկղի Թղթին համար գնահատանքով կը յիշէ Հ· Ա· Վարդանեանի մասամբ ամբողջացուած քննական հրատարակութիւնը[2], սակայն դժբախտաբար չէ օգտագործած։ Ուսումնասիրութեանս մատենագիտական բաժնին մէջ յիշատակուած են 69 գործ, որոնցմէ ոմանք հեռաւոր կերպով կապ ունին իր յառաջադիր նպատակին հետ· մինչ զարմանալիօրէն անծանօթ մնացած է մեր մէկ՝ ներկայ հարցերն անմիջնորդապէս չօչափող ղրութիւնը· «Հայաստան երեքդլխեան կուխներու սկզբնաւորութեան հոսանքին մէջ[3]» ներկայացնելով ինչ ինչ օտար աղբիւրներ հայերէն թարգմանութեամբ· ուստի թոյլ կու տանք մեզի ասոր հմման վրայ ընելու մեր որոշ դիտողութիւնները։

Հ· Տալլոն իր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կանխող «Պատմական նախադիտելիք» մասին մէջ (էջ 27) անուղղակի ճամբաներով կ'ուզէ ապացուցանել թէ Ակակ եպիսկոպոսի Թղթակցութիւնը Պարսկական Հայաստանի եւ ոչ թէ Հռոմէականի կամ փոքր Հայքի հետ է, մինչ Հայոց Թուղթն առ Պրոկղ՝ ասորերէն թարգմանութեամբ մեզի հասած, որ իրեն ծանօթ է, ուղղակի կ'ապացուցանէ պայս արդէն։ Բոլոր օտար մատենագիրներն, որոնք այս խնդիրներու մասին խօսած են, ինչպէս Իննովկենտիոս Մարոնիացին եւ ուրիշներըը, Հայոց այս Թուղթն աչքի առջեւ ունեցած են։ Եւ երբ ասոնք episcopi ... Magnae Armeniae կը կիրարկեն, ուրիշ բան չեն ըներ, բայց եթէ սոյն Թղթին մէջ երկիցս յիշուած «Մեծ Հայք» բացատրութիւնը թարգմանել։ Իսկ Ե· դարուն հայ մատենագիրները «Մեծ Հայք» ալ միայն Պարսկական Հայաստանը կը հասկնային, իսկ Հռոմէական Հայաստանի համար կը գործածէին «Կէս ազգն Հայոց» բացատրութիւնը։ Սակայն եւ այնպէս Բարսեղ սարկաւագը կարծես չխորհութեան պատճառ չտալու համար դրած է Magnae Armeniae [et] Persidis։ Այսպէս գիտէ նաեւ Զաքարիա Հռետոր թէ Պրոկղի Թուղթն ուղղուած է «Պարսկական Մեծ Հայք»ին (հմմտ· Հանդէս Ամս· 1952, էջ 355 յետ·)։

Հ· Տալլոն (էջ 46) յետոյ Լիբերատոս Սարկաւագին հետեւեալ խօսքին վրայ թէ «Հայաստանի եպիսկոպոսներն ի մի հաւաքուեցան» կը կարծէ թէ Ս· Սահակ իրապէս ժողով մը գումարած է Ակակի Թուղթն առնալէն յետոյ։ Բայց ուշադիր կ'ընենք որ Լիբերատոս ասով Հայաստանի եպիսկոպոսներու անունով Պրոկղին ուղղուած Թուղթը կ'ակնարկէ։ Ի՞նչ առիթով գրուած է այս Թուղթն — այս հարցը լուծելու է նախ։ Եթէ սա Ս· Սահակէն գումարուած ժողովի մ'արդիւնքն եղած ըլլար անտարակոյս զէթ իր անունն իրրեւ նախագահ յիշատակուած կ'ըլլար, ինչպէս ունին Բարգէն Կաթուղիկոսի երկու Թղթերն առ Պարսս (Գք· Թղ·, էջ 41 եւ 48), Ներսէս Բ· Աչտարակեցւոյ (անդ, էջ 55), Աբրահամ կաթուղիկոսի (անդ, էջ 151, 163, 164 եւ այլն) եւ ուրիշներուն առանձնական եւ ընդհանրական Թղթերը։ Իսկ հոս անունով կը յիշատակուին միայն երկու Թղթատարները — Ղեւոնդիոս եւ Աբէլիոս։ Այս արդէն կասկածի առիթ կու տայ։ Հ· Տալլոն (էջ 72, ծան· 1) չ'ուզեր ընդունիլ հոս «խաբէութիւն» մը (tricherie)· սակայն զայս ենթադրելով միայն կարելի է մեկնել «առ Հայս» Թղթին յունարէն բնագրին եւ հայերէն թարգմանութեան միջեւ եղած բնագրական մեծ տարբերութիւններն, ինչպէս մանրամասնօրէն դիտել տուած եմ (հմմտ· անդ, Հանդ· Ամս· 1952, էջ 367—371)։ Արդ այս Թղթատարները — Ղեւոնդիոս, որ է անտարակուսելիօրէն Ղեւոնդ Երէցն եւ Աբէլ ենթադրելով հոս աղաւաղում մը կարզացած եմ Սմոուէլ եւ նոյնացուցած «Տէր Սմոուէլ Արածայ»՝ Ղեւոնդեանց քաջարի խոստովանողներէն միոյն հետ[4], — գործած են իմիաց եւ յերիւրած Հայոց այս Թուղթն առ Պրոկղ եւ ըրած են վերոյիչեալ բնագրական փոփոխութիւններն ու ներմուծումները թարգմանութեան ժամանակ։ Հետեւաբար Հեղինակին այն ենթադրութիւնը (հմմտ· էջ 33, ծան· 1) թէ Ակակի Թղթին մէջ առ Ս· Սահակ (Գք· Թղ· էջ 15) Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյ անունը յետսամուտ է եւ այն ասոր դատապարտուելէն յետոյ (555էն անդին), բոլորովին անհիմն է, նոյնը կը գըտնուի նաեւ Ս· Սահակի առ Պրոկղ պատասխանին մէջ (Գք· Թղ· էջ 13), որ ակնարկութիւն մըն է Պրոկղի «առ Հայս» Թղթին մէջ ներմուծուած յաւելուածին (Գք· Թղ· էջ 8)։ Տալլոն չի կրնար այս յաւելուածը մեկնել (հմմտ· էջ 70, ծան· 5), ինչպէս նաեւ Թղթին վենագրիրը (հմմտ· էջ 49) առանց յիշելու միւս ակնբախ տարբերութիւնները։ Ի՞նչ է չարժառիթն այս ինքնագլուխ գործունէութեան։ Ուրիշ բան կարելի

---

1 M. Tallon, S. J., Livre des Littres (Գիրք Թղթոց) — 1er Groupe: Documents concernants les relations avec les Grecs։ Արտատպ. Mélanges de l'Université Saint Joseph Պարբերականէն, հատ· ԼԲ, Պրակ 1, Բէյրութ 1955· 8⁰ մեծ, 146 էջք։ Աւարտած ներկայացուած Ecole des Hautes Etudesի։

2 Հանդէս Ամսօրեայ, Լե· (1921), էջ 1—25 (Ապդ· Մատ· Ղէ· Վիեննա 1923, էջ 1—40)։

3 Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԶ· (1952), էջ 349—371։

4 Հմմտ· Ապդ· Մատ· ՃՁԱ, Վիեննա 1957, էջ 42 յետ·, Oriens Christianus, 41 (1957), էջ 44, ծան· 33։

© National Library of Armenia